

ANUMANACHINTAMANI

PART II.

A treatise on the Naya Philosophy
by Gangesho padhaya

EDITED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College.

CALCUTTA

Printed at the Beadon Press

1875.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. Superintendent ... Calcutta.

[illegible] पूज्यपाद श्रीमत् तर्कवाचस्पति पाद-प्रणीत

प्रकाशित-पुस्तकान्येतानि

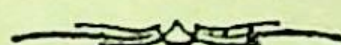
१ आशुबोध व्याकरणम्	२।०
२ धातुरूपादर्शः	२
३ शब्दस्तोम- महानिधि— संस्कृत अभिधान	१०
४ सिद्धान्तकौमुदी- सरलाटीकासहिता	११
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)	॥०
६ तुलादानादि पद्धति(वङ्गाचरैः)	४
७ गयाश्राद्धादि पद्धति	१
८ शब्दार्थ रत्न	॥।०
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाचरैः)	।०
१० छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर-सटीक	॥८
११ वेणीसंहार नाटक—सटीक	१
१२ मुद्राराचस नाटक—सटीक	१॥०
१३ रत्नावली	॥।०
१४ मालविकाग्निमित्र-सटीक	१॥०
१५ धनञ्जय विजय-सटीक	।०
१६ महावीरचरित	१॥०
१७ साङ्ख्यतत्त्व कौमुदी-सटीक	२
१८ वैयाकरणभूषणसार	॥।०
१९ लीलावती	॥।०
२० वीजगणित	१
२१ शिशुपालवध-सटीक(माघ)	४
२२ किरातार्जुनीय-सटीक(भारवि	२॥
२३ कुमारसम्भव-पूर्व्वखण्डसटीक	॥।०
२४ कुमारसम्भव-उत्तरखण्ड	॥०
२५ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥।
२६ वाचस्पत्यम् (संस्कृतबृहदभिधान)	१००
२७ कादम्बरी—सटीक	४
२८ राजप्रशस्ति	॥
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति	७
३० सर्व्वदर्शनसंग्रह	१
३१ भामिनीविलास-सटीक	१
३२ हितोपदेश-सटीक	१
३३ भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित	॥
३४ बहुविवाहवाद	।०
३५ दशकुमारचरित सटीक	१॥
३६ परिभाषेन्दुशेखर	॥।०
३७ कविकल्पद्रुम (वोपदेवकृत)	॥०
३८ चक्रदत्त (वैद्यक)	१॥०
३९ उणादिसूत्र-सटीक	२
४० मेदिनी कोष	१
४१ पञ्चतन्त्रम् श्रीविष्णु-शर्म्म-सङ्कलितम्	२॥०
४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी(चम्पूकाव्य)	॥
४३ माधवचम्पू	॥
४४ तर्कसंग्रह दुराजीअनुवाद सहित	॥०
४५ प्रसन्नराघव नाटक श्रीजयदेव कवि रचित	

अनुमानचिन्तामणौ

परिशिष्टखण्ड:

(ईश्वरवाद:+अतिरिक्त शक्तिनिरास:+मुक्तिवाद:)

श्रीमद् गङ्गेशोपाध्याय विरचित:

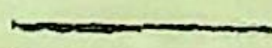

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्य्येण

संस्कृत्य

प्रकाशित:।

कलिकाता नगरे

वौडन् यन्त्रे मुद्रित:।

ई १८७५

अनुमानचिन्तामणौ

ईश्वरवादः ।

"एवमनुमाने निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मातृपुरुषधौरेयसिद्धिः क्षित्यादौ कार्य्यत्वेन घटवत् सकर्तृकत्वानुमानात्। ननु क्षित्यादि प्रत्येकं न पक्षः तस्य स्वशब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् नापि मिलितम् एकरूपाभावात् अत एव सकर्तृत्वविचारारम्भकसंशयविषयः, तथा विवादविषयो वा न पक्षः एकरूपाभावेन तयोस्तावत् ग्रहीतुमशक्यत्वात् वादिनोर्निश्चितत्वेन संशयाभावात्। न च वाद्यनुमानयोस्तुल्यत्वेन मध्यस्थस्य संशयः। अनुमानाभ्यां तस्य संशयः मध्यस्थप्रश्नानन्तरञ्चानुमानमिति परस्पराश्रयात् घटेऽपि कदाचित् तयोः सम्भवात्, प्रत्येकसंशये विवादाभासत्वेनानुमानेऽर्थान्तरतापत्तेश्च। न च शरीरानपेक्षेण कर्त्रा यत्र कृतं शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः जन्यात्मविशेषगुणशब्दफुत्कारसर्गाद्यकालीनवेदघटादिलिप्यादिसंप्रदायानामीश्वरमात्रकर्तृकाणामसंग्रहात् असिद्धेश्च अदृष्टद्वारा शरीरिणोऽपि क्षित्यादिकर्तृत्वात्। नापि जन्यकृत्यजन्यं जन्यम् उभयसिद्धकृतिजन्यान्यजन्यं वा पक्षः क्षित्यादीनामदृष्टद्वारा जन्यकृतिजन्यत्वात्। नाप्यदृष्टजनककृत्यजन्यं जन्यं कृतिसाक्षादजन्यं वा पक्षः ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षितौ तदभावात् घटादावप्येवं पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनात्। न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धानैकान्तात्। न च निश्चितविपक्षे हेतुसन्देहात् स इति वाच्यं हेतौ साध्याभाववद्धर्मित्वसंशयस्य दूषकत्वात् स च साध्याभाववति हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयथापि दोषः। न चैवं पक्षेऽपि तत्, अनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन तदितरत्र तस्य दूषकत्वात्।

अङ्कुरे हेतोरनिश्चयेन सन्दिग्धानैकान्तिकं तन्निश्चयेन साध्यसन्देहवति साध्यानुमितिरेव पक्षनत् सामग्रीसत्त्वात् । अत एवाङ्कुरः पक्षसम इति चेन्न तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मताविरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिः । अत मानान्तराधीनतत्साध्यानुमित्यनन्तरञ्च पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयान्नैकमप्यनुमानम् तत्रापि क्षित्या सन्दिग्धानैकान्तात्, क्षितेर्विवादविषयत्वेऽङ्कुरे साध्यमाने अर्थान्तराच्च । किञ्चैवमेकैकोपादानाभिज्ञसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिः नापि सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं पक्षः परम्पति सर्गाद्यसिद्धेः इति (पक्षाक्षेपः) । किञ्च सकर्तृकत्वं ? न तावत् कृतिमत्त्वस्वभावः कृतिमज्जन्यत्वं वा अस्मदादिना सिद्धसाधनात् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वं तदिति चेत् उपादानगोचरत्वं यदि यत्किञ्चिदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनाऽर्थान्तरत्वं ज्ञानादीनामपि जनकत्वं विवक्षितं न च घटोपादानगोचरज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भवति व्यभिचारादिति चेन्न क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनाम् उपादानविषयनियमेनादृष्टद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितं तद्धि न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वं स्वजनककृत्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तित्वं वा, घटदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वापत्तेः घटादौ कुलालादिकर्तृकत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न च शरीरक्रियादृष्टान्त इति वाच्यं घटेनानैकान्तात् चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च । नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितम् अप्रसिद्धेः । न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घटक्षित्यादिसमभिव्याहारे तत्तदुपादानगोचरत्वं चैत्रोमातृभक्तोमैत्रवदिति वाच्यं शाब्दे हि बोधे तथा न चात्र शब्दः प्रमाणं वादिनोऽनाप्तत्वात् । अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वग्रहेतेन रूपेण व्यापकसिद्धिः तच्चोपादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम् । किञ्चैवं घटादावपि तदुपादानत्वेनैवोपस्थित्या सामान्येन रूपेण कुत्राप्यनुपस्थितेर्व्याप्तिरेव न गृह्येत । अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजधर्मरूपया वा प्रत्यासत्त्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानतज्जन्यचिकीर्षाकृतिमताऽस्मदादिना सिद्धसाधनम् तेषां क्षित्यव्यवहितपूर्व्वसमयासत्त्वेऽपि तद्वतः सत्त्वात् अदृष्टद्वारा तेषामपि जनकत्वसम्भवाच्च । ज्ञानादिसाक्षाज्जन्यत्वस्य निरस्तत्वात् ।

अथ योगजधर्माजन्यजन्यसविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम् यद्वा अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यज्ञानादिमदजन्यं जन्यम्, अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम् ज्ञानाव्यवहितोत्तरसमयवर्त्तीच्छाव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तिकृतीनां जनकत्वं विवक्षितं न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यं पौर्वापर्यं वाऽतो न साध्याप्रसिद्धिर्नवा क्षित्यादौ बाध इति मैवं योगजधर्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनागतगोचरसाक्षात्कारस्य च तज्जनकप्रत्यासत्तीनाञ्च परस्याप्रसिद्धतया तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याप्यसिद्धत्वेन पक्षसाध्ययोर्विशेषणासिद्ध्या परं प्रत्याश्रयासिद्धेः साध्याप्रसिद्धेः । तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धिः क्षितिजनकादृष्टजनककृतिचिकीर्षासाक्षात्काराणां योगजधर्माद्यजन्यानामदृष्टद्वारा क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात् । न च तादृशसाक्षाज्जन्यत्वं विवक्षितं घटादिदृष्टान्ते तदसम्भवात् दृष्टान्ते घटादौ जनकेष्टसाधनताज्ञानस्यानुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन साध्याप्रसिद्धेश्च । ननु व्याप्तिबलेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत्र यत्र कार्य्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञकर्तृत्वमितिरूपा न तु यद्यत् कार्य्यं तत्तत् किञ्चिदुपादानाभिज्ञजन्यमिति एवञ्च यत्र कार्य्यत्वं तत्र तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वमिति विशिष्टव्याप्त्या क्षित्यादौ कार्य्यत्वं क्षित्याद्युपादानाभिज्ञजन्यत्वमेव साधयत्यतो न सिद्धसाधनमिति चेन्न घटे पटे च व्याप्तिग्रहः कार्य्यत्वस्य किं प्रत्येकं घटोपादानाद्यभिज्ञजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा, उपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा आद्ये पटोपादानाभिज्ञजन्यत्वादौ कार्य्यत्वस्य व्यभिचार एव । द्वितीयेऽननुगमः तत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुगतरूपाभावात् कथं व्यापकताग्रहः? । तत्तच्छब्दस्य स्वभावात् समभिव्याहृतपरतया नायं दोष इति चेत् न अनुमाने शब्दस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वात् । अतएवेदानीं देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात् विद्यमानत्वे सति यो यदा यत्र नास्ति स तदा तदतिरिक्तदेशेऽस्ति यथाऽहमेव बहिरसन् गृहे प्रतिष्ठामीत्यत्र पक्षे दृष्टान्तसाधारणयत्तत्त्वयोरनुगतयोरभावान्नान्वयी किन्तु व्यतिरेकीत्युक्तम् । तृतीये सिद्धसाधनमेव । अथ सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं ज्ञाने-

च्छाकृतिसमानकालीनसामग्रीजन्यं कार्य्यत्वात् घटवत् । अदृष्टसामग्री-जन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेन्न परं प्रति सर्गाद्यसिद्धेः ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वात् तदानीमसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च । एतेन सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं द्व्यणुकासमवायिकारणसमकालीनकृतिजन्यमिति निरस्तं द्व्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृतित्वेन गौरवाप्रयोजका-भ्यामजनकत्वात् (साध्याक्षेपः)। किञ्च कार्य्यत्वं? न तावत् योगोप-स्थितकृत्यर्हत्वम् असिद्धेः, नापि पूर्वकालासत्त्वे सत्युत्तरकालसम्बन्धः, तत्तत्पूर्वकालस्याननुगतत्वात् सकलपूर्वकालस्याप्रसिद्धेः, नापि कादा-चित्कत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं, ध्वंसेन नैकान्तात् । नापि सत्त्वे सति तत्त्वं सत्ताजातेः परं प्रत्यसिद्धेः, स्वरूपसत्त्वस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् । यत्तु अयं घटः एतद्घटजनकानित्यज्ञानचिकीर्षाकृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्य्य-त्वात् पटवदित्यादि तन्न विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् अन्यथाऽयं घटः एतद्घटजनकानित्यादृष्टातिरिक्तनित्यादृष्टजन्यः कार्य्यत्वात् अपरघटवत् । एतत्सुखदुःखसाक्षात्कारौ एतज्जनकानित्यसुखदुःखसाध्यौ सुखदुःखसाक्षा-त्कारत्वादित्यादिना नित्यधर्मसुखःदुखाश्रयस्यापिसिद्धिप्रसङ्गात् । अयं घटः स्वजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तनित्यज्ञानाद्यजन्यः अपरघटवदित्यादिना सत्प्र-तिपक्षाच्च । केचित्तु दृश्यते तावदभिमतविषयग्राहिणीन्द्रिये मनोनिवेशवतः पुंसो मनःक्रियानुकूलो यत्नः तथा च सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यज्ञान-ध्वंसानाधारकालाधारज्ञानजनकात्ममनःसंयोगजनिका मनःक्रिया तन्मनो-गोचरप्रयत्नानाधारतन्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलकारणाधारकालानन्त-रकालानाधाराद्यसत्ताका तन्मनःक्रियात्वात् समतन्मनःक्रियावत् अर्थात् प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिद्ध्यतीत्याहुः । तन्न सर्गा-द्यकाले ज्ञाने जनकमनःसंयोगजनकक्रियायां मानाभावः पूर्वक्रिययैव संयोगसंभवात् । ईश्वरवादिनां तन्मनोगोचरप्रयत्नाधारकालोऽप्रसिद्ध एव क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च । किञ्चैवं प्रयत्नानाधारकालानन्तर-कालाधारत्वम् अर्थात् तत्सिद्धौ मानान्तरादीश्वरासिद्धावर्थान्तरत्वमिति (हेत्वाक्षेपः)। अतोच्यते अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यानि सम-वेतानि जन्यानि, अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचराप-

रोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि, स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञान चिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि वा अपरोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नविषयीभूतोपादानानि वा समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात् यदेवं तदेवं यथा घटः, तथा चैतानि तस्मात्तथा । उक्तपक्षे कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदादाय निरुक्तस्य पक्षत्वनिर्द्देशे समूहालम्बनरूपैवानुमितिरुत्पत्स्यते । न च जन्यकृत्यजन्यत्वं तावत् अननुगतेष्वेकरूपाभावेन ग्रहीतुमशक्यमिति वाच्यं जन्यकृत्यजन्यत्वं हि जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सामान्यलक्षणया तावतामुपस्थितेः । न च जन्यत्वविशेषणव्यावृत्त्याप्रसिद्धिः प्रमेयो घट इतिवद्व्यावर्त्तकत्वेनापि तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्जकत्वात् । उक्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वम् अतएव घटभोक्ता न तत्कर्त्ता व्यवह्रियते । एवञ्च शब्दफुत्कारादीनां पक्षतैव ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धानैकान्तः उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वात्तद्वत्त्वेन तत्रापि चिकीर्षा । यद्वा पक्षे हेतौ च समवेतत्वं न विशेषणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः साध्ये चोपादानपदं कारणमात्रपरमुपादेयमेव । जन्येच्छाकृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे विवक्षितं तेन कृतिध्वंसस्य कृतिजन्यत्वेऽपीच्छाजन्यत्वाभावात् पक्षत्वम् । क्षितिरेव वा पक्षः न चाङ्कुरे सन्दिग्धानैकान्तिकं पक्षपक्षसमनिरपेक्षेण घटादौ निश्चितव्याप्तेर्लिङ्गस्य तयोर्दर्शनेनोभयत्रानुमित्यविरोधात् । नन्वनुमित्योरन्योन्यापेक्षत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात् प्रतिज्ञाया अविषयत्वात्तत्र पक्षसमव्यपदेशः । न चाङ्कुरस्य पक्षत्वेनानिर्द्देशात्तत्र न पक्षधर्म्मताज्ञानमिति वाच्यं सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणविरहवति लिङ्गज्ञानस्यानुमितिमात्रकारणत्वात् तच्च क्षितौ पक्षावयवेनाङ्कुरे स्वत एवेति न कश्चिद्विशेषः । यदि च क्षितौ हेतुनिश्चयदशायां हेतुमत्तयाऽङ्कुरस्य निश्चयस्तदा क्व सन्दिग्धानैकान्तिकम् ? । अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसंशयाद्धेतौ व्याप्तिग्रह एव नोत्पद्यते उत्पन्नोऽपि वा बाध्यत इति चेत्तर्हि महानसे धूमव्याप्तिग्रहो न स्यात् भूतोऽपि वा बाध्येत सन्दिग्धवह्निपर्वतापर्वतधूमवतामेकधर्माभावेनायोग्यत्वात् तस्मात्साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयो न दोषः किन्तु गुण एव । अन्यथानुमानमात्रमुच्छिद्येत । पक्षादन्यत्र दूषणमिति यदुक्तं तत्र पक्षान्यत्वं यदि, तदाऽनपेक्षितानुमितिर्न स्यात् । अथ सन्दि-

द्धसाध्यान्यत्वं साधकबाधकप्रमाणाभावविषयान्यत्वं वा विवक्षितं तदाङ्कुरेऽपि तन्नास्ति, अथ प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं तदा स्वार्थानुमित्युच्छेदः । नियतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् सर्वविषयज्ञानसिद्धिः साध्ये च ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां विशेषणत्वेन विशिष्टस्य साधनत्वं विवक्षितं तेन न तदोपलक्षितक्षितित्वेनार्थान्तरं सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्मताबलेनाभिमतविशेषसिद्धेः । नन्वाद्यसाध्यद्वये घटाद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनामेव जनकत्वमायात्वित्यर्थान्तरम् । न च तेषां व्यभिचारात् क्षित्यादावकारणत्वमिति वाच्यम् अनादौ प्रवाहे कस्यचित् कदाचित् क्षितिद्व्यणुकादिपूर्वं घटाद्युपादानगोचरज्ञानादिसत्त्वात् । न च सर्गाद्यकालीनस्यापि पक्षत्वात्तत्रेश्वरसिद्धिः परं प्रति तदसिद्धेरिति चेत् न ज्ञानादीनां त्रयाणां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तदविषयत्वात् अतएवान्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षविशेषणमपि न दुक्तम् । तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं क्षित्यादेर्घटाद्युपादानासमवेतत्वात् । ननु सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्त्या क्षित्याद्युपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्यमेवास्तु तथाचेश्वरे न प्रत्यक्षं न वेच्छाप्रयत्नौ तयोः समानाधिकरणज्ञानाविषयेऽसत्त्वात् न च तादृशप्रत्यासत्त्यजन्यत्वं प्रत्यक्षे विशेषणं, परं प्रत्यसिद्धेरिति चेन्न द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादावकर्तृत्वात् क्षित्यादौ कर्तृत्वनिर्वाहकं ज्ञानं सिध्यत्तद्विलक्षणमेव सिध्यति । न चावयवविभागद्वारा क्षित्यादिपुञ्जलक्षणात् समुद्रादिषु हस्तक्षेपात् परमाणुद्वयसंयोगेन द्व्यणुकेष्वङ्कुरादिकर्तृकत्वादिसत्त्वात् सिद्धसाधनमिति वाच्यं तत्र हि क्षितिनाशे कर्तृत्वं न, खण्डक्षितौ अवस्थितसंयोगेभ्य एव तदुत्पत्तेः सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छाकृतीनामभावाच्च अत एव द्व्यणुकेऽपि न कर्तृत्वं जलक्षेपादधिकपरिमाणसमुद्रादेः सपक्षत्वमेव घटस्येव । ननु घटे साध्यविकलत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्मिग्राहकस्यान्वयव्यतिरेकस्य वा ग्राहकस्याभावात् । न च घट आत्मजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् आत्मसमवेतत्वस्योपाधित्वात् घट आकाशजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् शब्दवदिति वत् अप्रयोजकत्वाच्चेति चेन्नैवं प्रयत्नवदात्म-

संयोगश्चेष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रयत्नवानात्मापि हेतुः न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं विना न चेष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणम् असमवायिकारणं विना कार्य्यानुत्पत्तेः न चात्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि संयोगपरिचायकमात्रमात्मेति वाच्यं संयोगमात्रस्याकारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य हेतुत्वात् । आत्मसंयोगव्यतिरिक्तप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकासिद्धेर्नात्मसंयोगः कारणमिति चेन्न या क्रिया व्यधिकरणवदीयगुणजन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिका यथा स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगजक्रियेति तत्सिद्धेः न च क्रियायामूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारणत्वनियमः कार्य्यमात्राभिप्रायेण ज्ञानादौ व्यभिचारात् विशेष्याप्रयोजकत्वात् असमवायिकारणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्य्यजनकत्वनियमाच्च । अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं कर्तृत्वं न तु जनकत्वे सति, गौरवात् कर्त्तरि कारकव्यवहारश्चाभियुक्तानां "सविशेषण" इतिन्यायेन कृतिपर्य्यवसन्न एव । एवं ज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्वमेव साध्यं तदाश्रयत्वमेवेश्वरस्य कर्तृत्वम् । अथ घटे कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा हेतुः तच्च न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषयेऽनागते इन्द्रियासामर्थ्यात् किन्त्वनुमितिरूपं तथा च साध्यविकलो दृष्टान्तः साध्याप्रसिद्धिर्वेति चेन्न सिद्धवस्त्वसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे सति भवति न हि सूपौदनयवानां संस्थानविशेषे कृतिसाध्येष्टसाधनारण्यकयवस्य प्रत्यक्षेणोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः अतएव यागे शब्दात्तदुपजीविलिङ्गाद्वा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न प्रवृत्तिः न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीणम् अप्रत्यक्षपरमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः प्रवृत्तिविषयस्य दङ्कुरादेः प्रत्यक्षत्वान्न शङ्खफुत्कारादिना व्यभिचारः । न चाभिमतयाकृत्वेन्द्रियसंयोगान्मनसि प्रयत्नजन्यक्रियाप्रदर्शनाद्व्यभिचारः अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेण हि मनोवहनाडीनामुपलम्भेन तद्गोचरप्रयत्नान्नाडीक्रिया ततः स्पर्शवद्वेगवन्नाड्या नोदनान्मनसि क्रिया न तु प्रयत्नात् । अतएव जलाद्यभ्यवहारमलोत्सर्गहेतुनाडीनामनाद्यभ्यासवासनावशाददृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेणोपलम्भात् तद्गोचरः प्रयत्नः । नन्वेवं घटादावनुमितेर्जन्यत्वदर्शनादीश्वरेऽनुमितिरेव न सिध्येत् यथा च प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तदीश्वरे तथानुमितेर्नित्यं जन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्यैव

अनित्येनानादिद्व्यणुकाद्यजननादिति चेन्न सुखदुःखाभावादिसाधनानुमिते तर्हि घटादौ हेतुत्वं गृहीतं न च तावता शरीराद्यभावेन सुखमस्यतो न क्षित्यादौ तस्यानुमितिर्यथार्था सम्भवति न च तादृशानुमितेरनुमित्यन्तरस्य वाऽनुमितित्वेन घटादौ इष्टविषयप्रत्यक्षत्वहेतुत्वं गृहीतमतो नेश्वरेऽनुमितिः । नन्वद्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारः तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे द्वेषोऽपि स्यात् द्वेषवतः संसारित्वेन भगवतोऽपि तथा स्यादिति चेन्न न हि सर्पादिद्वेषादेव तन्नाशानुकूलव्यापारे कृतिरुत्पद्यतेऽर्हति प्रयोजनं विना दुःखैकफले प्रेक्षावतां कृतेरनुपपत्तेः किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानुत्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात्, तथा चेष्टसाधनताज्ञानात्तत्रेच्छास्येवेति सैव कृतिकारणं क्लृप्तत्वात् द्वेषस्तु परम्परया तदुपक्षीणः, कुतस्तर्हि द्वेषः, शत्रुं द्वेष्मीति अबाधितप्रत्ययात् । न चादृश्यकर्तुरनुपलब्धिबाधः, अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वेऽतीन्द्रियोच्छेदात् योग्यानुपलब्धेश्चासिद्धेः परात्मनोऽयोग्यत्वनियमात् शशशृङ्गप्रतिबन्द्यां च नादृश्यमात्रनिरासः परमाण्वादिस्वीकारात् नाप्ययोग्यकर्तृकनिरासः चेष्टया ज्ञानादिमतः परात्मनोऽनुमानात् परं प्रति तस्य योग्यत्वात् । नापि शृङ्गे पशुत्ववद्रप्रयोजकं, कर्तुः कार्य्यमात्रे कारणत्वावधारणात् प्रतिबन्दिमात्रस्यादूषणत्वात् । शशे पशुत्वेनायोग्यशृङ्गसिद्धिः कुतो नेति चेत् अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावात् व्याप्त्यसिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वे योग्यस्य विरोधेन शङ्कितुमशक्यत्वात् शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषामबाधितप्रत्ययाबाधितत्वाच्च । अथ कृतिकार्ययोर्नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः व्यापकत्वे व्यापककृतेः सत्त्वेन देशे समये वा कृतिमात्रव्यतिरेकानिरूपणात् नित्यकृतेरन्वयोऽपि गृहीतो न वह्निमात्रव्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते च । न चैवमाकाशात्मनोरप्यसिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानिरूपणेन कार्य्यं समवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यं समवायिकारणत्वग्रहे हि तत्संसर्गाभावोऽप्रयोजको निमित्तमात्रसाधारणत्वात् किन्तु यत्रासमवायि तत्र कार्य्यं यत्र समवायि तत्र नेत्यन्योन्याभावमादाय कार्य्यं समवायिजन्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात् । समवायित्वेन तयोरन्योन्याभावोऽस्ति गृह्यते च । यद्वा

भावकार्य्यं समवेतमिति व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति यथा हि वह्नेरन्वये धूमोऽगृहीतस्तद्व्यतिरेके धूमव्यतिरेकग्रहात् वह्निधूममात्रयोर्व्याप्तेर्ग्रहः न तु पर्वतीयवह्नेः अन्वयव्यतिरेकग्रहात्। न चान्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यव्याप्तिग्रहेऽतिप्रसङ्गः यद्विशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहः तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्तिग्रहात् स च वह्निधूमव्याप्तिग्रहे उत्पद्यमानः सकलधूमगोचरो धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव न भवति, तथेहापि कृतिविशेषकार्य्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना कृतिकार्य्यत्वमात्रयोर्व्याप्तिग्रह उपायः, न तु पक्षधर्मताबलेन अविशेषान्वयव्यतिरेकग्रहः अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्। एतेन "कार्य्यत्वस्य विपक्षवृत्तिहतये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियः कर्त्ता चेद्व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिध्यति। दृश्योऽस्य व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्त्ता समाधीयते तस्माद्यापि तदा दृशादिकमिति व्यक्तं विपक्षेक्षणमिति" निरस्तम्। ननु यदि कर्तृमात्रव्यतिरेकग्रहाददृश्यकर्तृसिद्धिस्तदा वह्निमात्रव्याप्तधूमाददृश्यजठर्यसिद्धिरपि स्यात्, न स्यात् अदृश्यवह्नेर्धूमानुत्पत्तेः दृश्यस्यैव तत्र हेतुत्वात्। ननु ज्ञानेच्छाप्रयत्नत्रयव्यतिरेकान्न कार्यव्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथा च व्यर्थविशेषणत्वे विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वादिति चेन्न यत एकैकव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकोऽतएव कार्यत्वादेकैकं सिध्यत्त्रयमपि सिध्यति। आर्थस्तु समाजः। स्यादेतत् अशरीरसर्वज्ञनित्यज्ञानादिमान् कर्त्ता पक्षे विवक्षितः घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृसहचारादिदर्शनाद्विशेषविरुद्धत्वमिति न हेतोर्विवक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रस्यादूषणत्वात् अन्यथानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्। न चानित्यज्ञानासर्वज्ञशरीरकर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति येन तद्विपरीतसाधने विरुद्धं स्यात् तादृशव्याप्तिश्च त्वया मया वा नाङ्गीक्रियते अङ्कुरादौ योग्यानुपलम्भेन शरीरिकर्तृत्वाभावात्। अथ यथादर्शनबलप्रवृत्तव्याप्त्याऽनित्यज्ञानादिमान् कर्तोपनेयः पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान् तथा चोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्विरोधात् परस्परसहकारिताविरहान्नानुमानविशेषविरोधादिति चेन्न अनित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्या-

प्रमाभावात् ज्ञानादिमत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मताबलेभ्यः विशेषाविरोधात् केवलाया व्याप्तेश्च पक्षधर्मतायाश्च पृथगुपनायकत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च तथा च निरपेक्षतायां विशेषानुपस्थापनादेव न विरोधज्ञानं सापेक्षतादशायाञ्च सहोपलम्भादेव विरोधप्रतियोगिनोः सिद्धप्रसिद्धिभ्यां विरोधभावज्ञानाभावाच्च। लिङ्गविशेषेण साध्यविशेषेण च एव विरोधे च विशेषविरोधः यथा चन्दनप्रभववह्निमानयं सुरभिधूमवत्त्वात्। ननु ज्ञानत्वनित्यत्वयोः कर्तृताशरीरित्वयोश्च परस्परविरुद्धत्वेन एकधर्म्यसमावेशात् कथं नित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिः? न उपसंहारस्यानाभावात्। तथाहीश्वरे तद्बुद्धौ चाशरीरित्वकर्तृबुद्धिनित्यत्वे च उपसंह्रियमाणे विरुद्धे, न तु स्वाश्रयस्थिते उभयोच्छेदप्रसङ्गात्, न चेश्वरस्तद्बुद्धिर्वोपस्थिता उपस्थितौ वा धर्मिग्राहकमानेन तयोर्विरोधापहारात् अनुपस्थिते च तयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेव अस्मदादिबुद्धौ व्योमादौ कुविन्दे सुक्तात्मनि च उपस्थिते विरोधोपसंहारात्, बुद्धिनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोरनधिगमेऽपि ईश्वरेऽशरीरिकर्तृत्वनित्यज्ञानादिसिद्धिरप्रत्यूहैव। अतएव नित्यत्वावयवत्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति परमाणुसिद्धिः। ईश्वरतद्बुद्ध्यादिकं तर्कितमिति चेन्न तर्कस्य प्रसञ्जनस्य संशयस्य वाऽज्ञानेऽसम्भवात्। स्यादेतत् घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादिव्यापारादिद्वारैव न तु साक्षात्, न च पितापुत्रयोरेकघटसाधकत्वमिव प्रयत्नहस्तादिव्यापारयोः साधकत्वं वाच्यं घटार्थं हस्तव्यापारादिना व्याप्रियमाणकुलालसमीपदेशस्थस्य हस्तादिव्यापारशून्यस्य तद्घटकर्तृत्वापत्तेः। न च हस्तादिव्यापारवत्ताऽशरीरस्य सम्भवति अन्यादृशी च कृतिसाध्यता न दृष्टा, शरीरतद्व्यापारौ चाङ्कुरे बाधिताविति कर्तुरपि बाधः। अन्यथा तदनुमानात् चेतन एव कर्ता क्षितौ च अनुमीयते बुद्ध्यादिमत्परात्मनोयोग्यानुपलब्धिबाधाभावात् शरीरव्यापारद्वारैव चेतनस्य हेतुत्वात्। शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे बाधात् बाधितइति चेत्तर्हि कर्तृमात्रस्यापि तद्द्वारैव चेष्टेतरकार्य्यकर्तृत्वदर्शनात् तत्रापि कर्तृमात्रे बाधोऽपि। एवञ्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजकमिति सएवोपाधिः। एवं ज्ञानेच्छयोरपीच्छाकृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ जनकत्वमिति। उच्यते। जन्यमात्रे हस्तादि-

जनककृतित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षित्यादौ च व्यभिचारात् किन्तु घटादौ तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृतिमात्रस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोर्जन्य-जनकभावे बाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात्। न हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वेन सामान्यप्रयोजकत्वविरोधः। चेष्टेतरकार्ये शरीरद्वारैव कृतेर्हेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न कृतिसाध्यत्वमिति चेत् चेष्टेतरकार्य-मात्रे शरीरव्यापारकृतित्वेन जनकत्वे क्षित्यादौ व्यभिचारात्। किन्तु तद्विशेषघटादौ इत्युक्तत्वात्। न चैवमामवातजड़ीकृतकलेवरस्य प्रयत्नादेव घटोत्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनैव कृतेर्हेतुत्वादिति वाच्यं घटे कृतौ हस्तादिव्यापारस्यापि हेतुत्वात्। यदुक्तं चेतन एव कुतो नानुमीयत इति तत्र हस्तादिव्यापारककृतिमान् यदि चेतनोऽभिमतः तदा हस्ता-दिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलब्धिबाधात्। अथ हस्तादिव्यापाररहितकृति-मानभिमतस्तदोमित्युच्यते स एव भगवानीश्वरः। अतएव सहभावनिरूपकत्वे नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वं समवाय्यसमवायिनोस्तथात्वेन निमित्तेऽपि भावात् अन्यथा प्रतिबन्धकाभावानन्तरं प्रतिबन्धकसत्त्वे कार्य्यं स्यात् प्रति-बन्धकाभावस्य पूर्वं सत्त्वात् न च कृतेः सहभावनिरूपकत्वं स्वतः कार्य्य-समयेऽभावात् तथा चैतत्परिचायितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरू-पकत्वमतः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न केवलाया इत्यपास्तम् सम-वाय्यसमवायिप्रतिबन्धकाभावानामविनश्यदवस्थत्वेन कारणत्वात् तथैवान्वय-व्यतिरेकात् तेन तेषामभावे विनाशक्षणे च कार्य्यम्, अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्य्यसहभावनिरूपणे कार्य्योत्पत्तेः प्राक् सहभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चये क्वापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति, तज्जातीयत्वस्यावश्यवाच्यत्वे विनश्यदवस्थं कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यम् अतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि, कार्य्याभावस्तु सहकारिविरहात् अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं कार्य्यसहभावनिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवं प्रागभावस्य प्रतियोग्य-जनकत्वप्रसङ्गात् अन्यथा उत्पन्नो पि पुनरुत्पद्येत सामग्रीसत्त्वात्। न च स एव तत्र प्रतिबन्धकः अभावान्तरस्याकारणत्वेन तत्र कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणत्व एव विश्रामात्। न चैकसामग्री एकदा एकमेव कार्य्यं जनयति स्वभावादिति वाच्यं सामग्री-

तद्विरहस्य कार्य्यतदभावप्रयोजकत्वेन सामग्र्यां सत्यां कार्य्यस्य, तदभावे सामग्रीविरहस्य कार्य्याभावस्य वज्रलेपायितत्वात्। स्यादेतत् कर्त्ता शरीर्य्येव, ज्ञानमनित्यमेव, बुद्धिरिच्छाद्वारैव, कृतिद्वारैवेच्छा, हेतुरित्यादि प्राथमिकप्राप्तप्रत्यक्षविरोधात् नाशरीरनित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिः। अतएव शरीरमनित्यमेवेति नियमान्न कर्तृत्वेन नित्यातीन्द्रियशरीरसिद्धिरीश्वरे। न चाप्रयोजकं निरुपाधित्वेन शङ्काकलङ्कानवतारात् कार्य्यत्वसकर्तृकत्वयोर्यदि निरुपाधिकत्वमस्ति तदापि तुल्यबलत्वेन सत्प्रतिपक्षात् तत्प्रतिबन्धोऽस्तु। न च कार्य्यत्वं पक्षधर्म्मतासत्त्वाद्बलीयः कर्त्ता शरीर्य्येवेत्यादौ तन्नास्तीति वाच्यं ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तेरेव ज्ञानजन्यत्वविरोधित्वात् एवं कार्य्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनयोर्विरोध एव अविरोधे तु द्वयमपि स्यात् तथा च क्षित्यादौ शरीर्य्यनित्यज्ञानपर्य्यवसाने विरोध एव स्यात्। किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्यज्ञानादेरप्रसिद्धेः तद्व्यावर्त्तकतया नोपाधिनिश्चयस्तत्संशयो वा कार्य्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तिदशायां शरीरव्यापारव्यभिचारात् उपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति तन्न ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् निरुपाधिसहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनादेव व्याप्तिग्रहः। निरुपाधित्वमेव विपक्षे बाधकमिति चेन्न अवयवोमहानेव तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादि व्याप्तिग्रहात् परमाणुनेत्रादेरसिद्धिप्रसङ्गः। अतएव चाक्षुषत्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वस्य, साक्षात्कारे विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन परमाण्वादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाण्वादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेर्बाधः न तु वैपरीत्यं विपक्षे बाधकाभावेन तस्याबलवत्त्वादितिमन्यसे तर्हि ज्ञानादिकार्य्यकारणभावावधारणात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन निष्कलङ्कव्याप्तिग्रहात् पक्षधर्म्मताग्रहसहितान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्यभिचाराच्च व्याप्तिः। अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवेत्यादि निरुपाधिसहचाराद्व्याप्तिग्रहबलात् सकलानुमानोच्छेदः। वयन्तु ब्रूमः। पक्षधर्म्मताबलान्नित्यं ज्ञानं सिध्यत् बुद्धिरनित्यैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबध्यतेऽस्मदादिबुद्धिविषयकत्वेन भिन्नविषयकत्वात् एकविषयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीये द्रव्येऽविरोधात्। बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावगमात् कथं तद्विशेषनित्यत्वबुद्धिरिति चेन्न बुद्धिमात्रस्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरो-

धात् व्यभिचाराच्च अस्मदादिबुद्धिपरत्वे च भिन्नविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात्। बुद्धित्वं नित्यावृत्त्येवेत्यवगतमतस्तत्र कथं नित्यवृत्तित्वावगम इति चेन्न उभयसिद्धनित्यावृत्तित्वावगतौ विरोधाभावात्। बुद्धित्वमनित्यत्वव्याप्यमवगतं नानित्यत्वाभाववति ज्ञातव्यमिति चेत् अनित्यत्वव्याप्यमनित्यमात्रवृत्तित्वं तत्र चोक्तमेव। एतेन कर्त्ता शरीर्य्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति निरस्तम्। ननु कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वयव्यतिरेकात् आवश्यकत्वाच्च अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं वह्निजन्यतायां धूमत्वादिवत्। अथ घटत्वादिवज्जन्यत्वमवच्छेदकं न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकं तथा च वह्निजन्यत्वे धूमविशेषः प्रयोज्योऽस्तीति न धूमसामान्यमग्निं गमयेत् तस्माद्यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावः तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियमः। न तत्र बाधकाभावात् अत्र ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकबहुव्याप्तौ बाधात् तुल्यत्वेन व्याप्तिसंशयाधायकत्वात्। न च कार्य्यकारणभावमूलकत्वेन कार्य्यत्वव्याप्तिर्बलीयसीति वाच्यं विरोधिप्रत्यक्षेण कारणभावस्यैवासिद्धेः। एतेन धूमादौ वह्नित्वं जनकतावच्छेदकमनुगतं सम्भवतीति हन्त जन्यत्वमनुगतमस्त्यतो बाधकं विना न मुच्यते इति, निरस्तम् ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बाधकं विना पक्षधर्म्मव्याप्तिपर्य्यवसायितत्वेन बाधकत्वादिति मैवम् निरुपाधित्वेन सहचारावसायस्य साधकं बाधकं च विना साधारणत्वे व्याप्तिसंशयाधायकत्वात्। अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एव सुखं दुःखसंभिन्नमेवेत्यादि व्याप्तिग्रहस्य कार्य्यकारणभावग्राहकबाधकत्वे तत्संशायकत्वे वा कारणानुमानोच्छेदनिरीहं जगज्जायेत। तस्माद्यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावस्तत्सामान्ययोः कार्य्यकारणभावो बलवता बाधकेनापनीयाते, न चात्र तदस्ति विरोधिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाधकस्याभावात्। नव्यास्तु कार्य्यं कर्त्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरीरनित्यज्ञानकर्त्तुरुपस्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोधप्रतिसन्धाने न तु तां विना प्रतियोग्यनुपस्थितौ विरोधोऽनिरूपणात् तथा चोपजीव्यबाधात् ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव। अतएव पक्षधर्मताविनाकृतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हेत्वाभासतयोक्तं विरोधिप्रतियोगिसिद्ध्यसिद्धिपराहतत्वादिति।

स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः न च पक्षेतरत्वरूपविपक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणत्वात् साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वं, चेष्टेतरकार्य्येषु शरीरव्यापारद्वारैव कर्त्तुः कारणत्वात् न हि शरीरविनाकृतः कर्त्ता शरीरक्रियां घटादिकं वा जनयति। न च यत्सहकृतं यज्जनकम् तेन विना तज्जनकम् अतोऽस्माच्छरीराज्जन्यमेव कर्त्तृजन्यमिति साध्यव्यापकत्वनिश्चयात्। पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावाच्च साध्यव्यापकतानिश्चय इति तेषामनुपाधित्वे बीजम्। अतएव बाधोन्नीतं वह्नीतरत्वं वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं, रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवीत्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिश्चयात्। न च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं शरीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणकत्वमन्यानिरुक्तेः इतरपदसमभिव्याहारेण जन्यपदादितरकारणकस्यैव प्रतीतिस्तदर्थत्वकल्पनादिति विधौ वक्ष्यते। अतएव शरीरिकर्तृकत्वमुपाधिः शरीरसहकृतस्यैव कर्त्तुः कारणत्वात् व्याप्यव्यापककोट्योरनिवेशयत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्। शरीरिकर्तृकत्वसकर्तृकत्वयोर्न व्याप्तिग्रह इति चेन्न विशिष्टाविशिष्टभेदेन व्याप्यव्यापकभावाविरोधात्। अत एव जन्यत्वे कारणजन्यत्वमनुमीयत इति, मैवं कर्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्त्तव्ये कार्य्यमात्रे वा स्वकार्य्ये वा आद्ये कर्त्ता शरीरं विना घटादिकं न करोतीति किमायातं कर्त्तुः कार्य्यमात्रकरणे। द्वितीये च कार्य्यमात्रं कर्त्तृजन्यमिति न त्वया स्वीक्रियते स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्य्यं कर्त्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम्। तृतीये तु न स्वजन्यत्वं स्वजन्यतावच्छेदकमात्राश्रयात्। तथापि यत्र कर्तृत्वमस्ति तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वं तुल्ययोगक्षेमत्वेन हेतुव्याप्यतासंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वं वेति चेन्न लाघवेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे सति जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात् तथा च शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं घटादौ त्वार्थः समाजः, घटत्वेन शरीरजन्यत्वनियमात् न तु व्यापकत्वप्रयुक्तो मानाभावात्, शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तद्व्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्ववदिति बाधकात् इच्छादिनापि कर्त्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्याप्रयोजकत्वात्

साक्षात्प्रयत्ननिश्चेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च। शरीरिकर्तृकत्वमपि नोपाधिः जन्यमात्रे कर्तुः शरीरसहकारिताविरहात्। अथ यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा नियम इति त्वया निरटङ्कि तथा च कर्तृविशेषशरीरजन्यविशेषयोः कार्यकारणभावनियमात् कर्तृमात्रशरीरजन्यमात्रयोरपि तथाभावः तथा च शरीरजन्यत्वं कर्तृतावच्छेदकमिति भवत्युपाधिः। नचैवं घटवच्छरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यं न व्यापकमपीति वाच्यम् उभयसिद्धसकलसकर्तृत्वदृष्टत्वेन साध्यव्यापकतानिर्णयात् जन्यत्वेऽपि सकर्तृकत्वव्यापकत्वग्राहकमस्तीति चेत्तर्हि उभयत्र ग्राहकसाम्ये विनिगमकाभावात् व्याप्तिसंशयाधायकत्वेन सन्दिग्ध उपाधिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वा। हेतुव्याप्यतासंशयाधायक एव सन्दिग्धोपाधिः न च साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वे वा, उभयथैवासन्देहात्। न च वाच्यं शरीरजन्यत्वयोरन्वयव्यतिरेकज्ञाने जन्यत्वसकर्तृकत्वयोस्तद्ग्रह आवश्यक इति लाघवात् तयोरेव व्याप्तिग्रहो न तूपाधिसाध्ययोः हेतुसाध्ययोरन्वयव्यतिरेकज्ञानात् शरीरजन्यत्वानवगमेऽपि भवतीति विनिगमकमिति, यतो न कर्तृमात्रजन्यमात्रयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः कर्तृमात्रस्य व्यतिरेकाभावात्। किन्तु विशेषयोरन्वयव्यतिरेकेण कार्यकारणभावेन वा सामान्ययोस्तथात्वग्रहस्तौ च तुल्यावेवेति चेदुच्यते अस्तु तावत् घटत्ववत् जन्यत्वशरीरजन्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्याप्यत्वं ग्राहकसमानत्वात् विनिगमनाभावाद्विरोधाभावाच्च सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः? घटत्ववदव्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात्। उभयसिद्धसकर्तृकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यत्वग्रह इति चेन्न शरीरजन्यत्वविनिवेशत्वेन तुल्यन्यायेन प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानवगमात्। अतएव न संदिग्धोपाधित्वम्। ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्वमनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात् न च लाघवाद्घटत्वादिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्य तथात्वापत्तेः। एवं शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यं सकर्तृकत्वं वह्नेर्धूम इवेति भवत्युपाधिः। किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीरजन्यत्वे वा सकर्तृकत्व-

मवच्छेदकमिति संशयेऽपि न हेतोः साध्यव्याप्यतानिश्चय इति चेत्तर्हि घटादौ कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरावच्छेदकत्वं ग्रहीतव्यं घटे च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमतोजन्यमात्रे कर्तृजन्यत्वान्न शरीरजन्यत्वे तदवच्छेदकं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात् । अतएव न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशयाधायकत्वमपि । एतेनानणुत्वक्षित्यवयव-वृत्त्यन्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्ताः जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् व्योमवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत् न अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयकत्वात् अप्रतीतप्रतियोगिकस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् स्थापनानुमानञ्च पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृकत्वसाधकमतोभिन्नविषयकत्वान्न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः । अतएव तद्व्यापकरहितत्वादिकमभाव-साधकं बाधकमपास्तं तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् । व्यक्तिसाधकस्य विशेषतोऽप्रसिद्धव्यक्तिसाधकत्वनियमात् अन्यथानुमानवैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत् साध्यं तदभावो मया साध्यत इति चेत् कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षधर्मताबलेन प्रसिद्धं कर्त्तारमादाय पर्य्यवस्यति तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्त्तुरभावमादाय सिद्ध्यति नाप्रसिद्धस्य अनुगतस्यापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च, कर्तृव्यक्तिघटितत्वात् अन्यथा व्यक्तितदभावासिद्धिप्रसङ्गात् । नचैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः तस्य गोत्वाद्येकभावाभावविषयकत्वात् । एतेन ज्ञानत्वं न नित्यवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वात् स्मृतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातियोगि चेतनविशेषगुणत्वात् सुखवत् "आत्मा न नित्यविशेषगुणाधारवृत्ति-द्रव्यत्वापरजातिमान् विभुत्वात् गगनवदित्याद्यपास्तं, प्रसिद्धनित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्वजलत्वादिजातेर्व्यतिरेकविषयत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्जन्यत्वात् नचादृष्टाद्वारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वात् । न च स्थापनायां पक्षविशेषणेऽप्येष दोषः प्रमेयोघट इतिवत्तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात् अपि च शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वं लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् । न च निष्प्रयोजनविशेषणमसिद्धं व्याप्ति

ग्रहोपयुक्तविशेषणवत्, पक्षधर्मतौपयिकविशेषणस्यापि सप्रयोजनत्वात् व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे ऽनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव वीजत्वात् । व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वेन व्याप्तिग्रह इति चेत् न निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ व्याप्तिग्रहात् । तत्रापि व्यक्तिविशिष्टव्याप्तिग्रह इति चेन्न स्वतोव्यावृत्तगोत्वस्याव्यभिचारात् अन्यथानन्योन्याश्रयात् । अपि च व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वेन व्याप्तिग्रहत्वप्रयोजकं सहचारदर्शनादिसत्त्वे तदभावेन व्याप्तिग्रहाविलम्बात् । व्यभिचारावारकविशेषणशून्यएव व्याप्तिग्रह इति चेन्न प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने धूमे व्याप्तिग्रहात् । अथ तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणत्वं विवक्षितं न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति चेन्न विरोधात् न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यञ्चेति संभवति । यद्विषयकत्वेन परामर्शः कारणमनुमितौ तल्लिङ्गं प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्च न विशेषणविषयकत्वेन तत्त्वमिति चेन्न धूमस्याप्यतत्त्वापत्तेः व्यभिचारात्तद्विषयत्वेनानुमित्यकारणत्वात् । अथैकमवच्छेदकमपरत्र व्याप्तिः यद्वा लाघवेन व्यासज्यवृत्तिरेकैव व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्त्यर्थो तत्र विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वं विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमात् । एकवृत्तित्वबाधे सत्येव व्यासज्यवृत्तित्वमिति व्याप्तेश्च न शरीरजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेषमात्रे सा, तथा च स्वरूपासिद्धिः । तद्वारणार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने बाधात् । न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात् । किञ्च सौरभविशेषवद्धूमरहितमिदं चन्दनप्रभववह्निरहितत्वात् निर्धूमोऽयमार्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्यादावपि विशेषाभावेन कार्यविशेषानुमानं न स्यात् वह्निरहितत्वादिकञ्चोपाधिर्भवेत् व्यतिरेकिण्यष्टष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यानाश्रितत्वं हेत्वभावव्याप्यं न स्यात् द्रव्यानाश्रितत्वस्यैव व्याप्यत्वात् रसादिमध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यादौ त्वयाप्यसिद्धिवारकविशेषणस्वीकारात् । अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात् तथा च स्थापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यता धूमेनार्द्रेन्धनप्रभववह्निर्घटत्वेन शरीरजन्यत्वमपि नानुमी-

येत । यत्तु जन्यान्योन्याभावापेक्षया शरीरजन्यान्योन्याभावस्यात्यन्ता-न्तेषामेव व्याप्यत्वमिति विपरीतमेव लाघवमिति तन्न विरोधाभावेन बहूना-मल्पस्य च व्याप्यत्वात्स्नेहे शीतस्पर्शवत्त्वजलत्वयोरन्याभावेऽपृथिवीत्वपृथिवी-त्वाभावयोरिव । अन्यथा नीलधूमस्यैव व्याप्यत्वे धूममात्रस्याव्याप्यत्व-प्रसङ्गः किञ्च तन्नये बहुन्योन्याभावापेक्षया जन्यत्वात्यन्ताभावस्यैव व्याप्यता स्यात् एकत्वात् प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टे व्याप्तावपि प्रयोजनाभा-वान्नानुमाने तदुपन्यासः । अथ लाघवेन जन्यत्वस्य शीघ्रोपस्थितिकतया जन्यत्वाभावत्वेन शीघ्रं व्याप्तिग्रहः न तु शरीरजन्यत्वाभावत्वेन विल-म्बितप्रतीतिकत्वात् । यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभाववति साध्यं तत्र विशि-ष्टाभावस्यापि व्याप्तिरिति चेन्न एवं सति उत्पत्तिमत्त्वे सति सत्त्वादिक-मनित्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यतया न निर्गृह्येत शीघ्रोपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तथात्वात् । यदि च सामान्यविशेषभावाद्विरोधाभावेन नोभय-स्यापि व्याप्यत्वं तदा शरीराजन्यत्वजन्यत्वाभावयोरपि तुल्यम् ॥ किञ्च शरीरं जन्यत्वं विशिंषदभावमपि विशिनष्टि न तु साक्षात्, तथा च शरीर-जन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरतो न व्यर्थविशेषणता । न चात्र विशिष्टा-भावो विशेष्याभाव एव क्षित्यादावजन्यतापत्तेः । अतएव स्थापनायां शरीर-जन्यत्वमुपाधिः साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनिय-मात् । व्यर्थविशेषणेऽधिकं निग्रहस्थानमिति चेन्न हेतुद्वयोपन्यासे ह्यधि-कम् । अत्र तु विशिष्टमेव हेतुरिति विरुद्धस्थल उक्तमिति ।

उच्यते । नीलधूमादौ व्याप्तिरस्त्येव अन्यथा विशेषाणामव्याप्यत्वे-निराश्रया व्याप्तिः स्यात् नीलत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् किन्तु धूमत्वमेव दण्डत्वेन कारणत्वे रूपमिव धूमत्वञ्च न नीलिम्नि किन्तु तदा-श्रये धूमे इति न नीलधूमस्य हेतुत्वम् नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे तद्वि-शिष्टे न धूमत्वम्, उपलक्षणत्वे च धूमत्वमिति । किञ्च । व्याप्यतावच्छेद-कस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधूमत्वं तथा । नचैवं धूमत्वस्याव-च्छेदकत्वेऽपि सामग्रीसत्त्वात् नीलधूमादनुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न स्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकस्य तत्त्वादिति वाच्यं तदभावेऽपि नीलधूमप्रयुक्त-साध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन तत्कारणत्वस्याभासत्वसम्भवादितिदिक् ॥ एवञ्च

शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकं गौरवात् येन विशेषेण विनाव्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात्। अतएव गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्राप्रसिद्धेन गन्धादिषु मध्ये इति विशेषणं विना व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यते इत्यसिद्धिवारकं विशेषणं सार्थकमेव। सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवाग्न्यादेः कारणत्वात् कारणाभावस्य कार्य्याभावप्रयोजकतया व्याप्यत्वनिश्चयः व्यापके च न व्यर्थविशेषणता विशिष्टस्य कारणत्वेन व्यापकत्वात् विशेषव्यतिरेकिस्थले विपक्षबाधकेनानन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापकत्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वभावव्याप्यत्वं यत्र च विपक्षबाधकं नास्ति तत्र विशिष्टस्य व्यापकतापि न, यथा सकर्तृकत्वे। नापि शरीरजन्यत्वाभावो ऽखण्डो-हेतुः यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात् तदा तदभाव-प्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्यव्याप्यता स्यात् न चैवम्, जन्यत्वं लाघवात्तथा। तथा चाजन्यत्वमेवोपाधिः साध्यव्याप्याभावः साध्याभाव-व्यापक इति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानिश्चयात् सकर्तृकत्वशरीर-जन्यत्वयोर्व्याप्यभावेन तदभावयोरपि व्याप्यभाव इति व्याप्यत्वासिद्ध-त्वाच्च। अतएव शरीरजन्यत्वाभावस्याकर्तृकत्वव्याप्यत्वात् तदभावयोरपि व्याप्यव्यापकभाव इति निरस्तम् शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकताऽप्रयोजकत्वात् न चाजन्यत्वं पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वे नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गादिति वाच्यं स्थापनायां यत्राभासत्वं तत्र विशेषादर्शनदशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिकत्वात् यथा शब्दोऽनित्योगुणत्वादित्यत्र शब्दोनित्यो व्योमैकगुणत्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षे गुणत्वाभावो नोपाधिः जलपरमाणुरूपे साध्याव्यापकत्वात्। नचैवमनैकान्तिकत्वमेव तदोद्भाव्यं सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य तस्योद्भावानर्हत्वात्। किञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वे सति समवेतत्वस्य तत्प्रतियोगित्वे सति सत्त्वस्य, सत्त्वे सति उत्पत्तिमत्त्वस्य वा हेतुत्वे, एषामन्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्वसाधनव्यतिरेकः। अतएव जन्यत्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः। अन्ये तु वह्निस्वत्वे वह्निरूपिता व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना न गृह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् अकर्तृकता-भावनिष्ठव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रतियोगितया जन्यत्वमवच्छेदकं कल्प्य-

मिति न शरीरजन्यत्वमवच्छेदकं धूमे नील इव अतोगौरवेण शरीरजन्यत्वं सप्रतियोगितया नावच्छेदकमिति व्याप्यतावच्छेदकाभावान्न शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृकत्वव्याप्यः । व्यभिचाराभावात्तथेति चेन्न क्षित्यादावव्यभिचारात् अन्यथा क्षित्यादिकं नादृष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादित्यपि स्यात् । नन्वस्तु तावदशरीरनित्यज्ञानादिकर्त्रनुमितिस्तथापि सानुमितिरयथार्थैवाशरीरे कर्तृत्वज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छायत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सकर्तृकत्वज्ञानत्वात् घटः कर्त्ता घटज्ञानादिकं नित्यं व्योम सकर्तृकमितिज्ञानवदिति साध्यं, नचोपजीव्यबाधः अनुमितिर्ह्युपजीव्या न तु तद्याथार्थ्यमपीति चेन्न कर्तृकार्य्ययोर्निरुपाधिकार्य्यकारणभावेन तस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथा पर्वते वह्न्यनुमितिरयथार्था उभयसिद्धवह्निसन्निन्ने वह्निज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वयव्यतिरेकव्युच्छेदः । किञ्चानुमितेरयाथार्थ्यमनेन ज्ञाप्यं, न तु कार्य्यं, तथा च दोषादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने तत्रायमेव दोषोदोषान्तरं वा नाद्यः अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापनं ज्ञापकादेव तस्माद्दोषात्तदुत्पत्तिरिति । नान्त्योऽसिद्धेः । तर्कापरिशुद्धिस्तु न दूषणम्, यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यात्, प्रयोजनवान् अनित्यज्ञानवान् स्यात् क्षित्यादि सकर्तृकं स्यादिति तर्काणां विपर्य्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणतादिना विपर्य्ययापर्य्यवसानेनाभासत्वात् ।

नतु क्षित्यादावेककर्तृसिद्धिः कुतः ? एककर्तृकत्वेन व्याप्त्यभावात् न च लाघवात्, तस्याप्रमाणत्वात् । सकर्तृकत्वमानादेव तत्सिद्धिरिति चेत् न तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् नानाभावाच्च न हि लिङ्गपरामर्शे सति तद्विलम्बेनानुमितेर्विलम्बो येन तत् सहकारि स्यात् । नापि लघ्वनुमितौ, अन्योन्याश्रयात् नापि वह्न्यनुमितौ धूमेन वह्न्यनुमितावेकद्वित्वादिसंशयाभावापत्तेः । साधकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धेरेवैककर्तृसिद्धिरिति चेत् न एकत्वसाधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेव नानासिद्धिरित्यस्यापि सुवचत्वात् । अथ यसनालस्यनानाऽनुमितिः पक्षे न साध्यसंसर्गं विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यति न त्वधिकमपि तथा च द्वितीयं कर्त्तारं न विषयीकुर्वत्यपि कर्त्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते । एकस्तु कर्त्ता सिद्ध्यति तद्विषयत्वेन कर्तृविषयैव

न स्यात् एकविषयत्वाभावेन नानाविषयत्वाभावस्याप्यभावात् तद्घटितत्वात्तस्येति चेदेवं तर्हि कर्त्तृकत्वमपि न विषयः स्यात् एकत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात् । वस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति नत्वेकत्वेनेति चेन्न एकयासिद्ध्या वस्तुगत्यैक इति ज्ञातुमशक्यात् तथा चेश्वरे एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति ।

उच्यते । यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयता सम्भवति तत्र लाघवसहकारेण कार्य्यताव्याप्यताग्रहणे प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके उपमाने शब्दशक्तिग्राहकेऽनुमाने च तथाविधप्रमाणमात्रे च सकलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात् एवं लाघवमेवं गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघूनामेव कारणत्वकार्यत्वव्याप्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वशब्दशक्यत्वानां ज्ञानदर्शनात् । तत्रापि लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो विनिगमकाभावात्, सोऽयं विचारमारभते लाघवञ्च तदङ्गं नाङ्गीकुरुते इति महासाहसम् । नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटत्वेन कुलालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतारदशायां लाघवादेककर्तृसिद्धिः स्यात् न चेष्टापत्तिः अनुमित्यनन्तरं नानात्वैकत्वे संशयादिति चेन्न तत्रापि लाघवेन कर्त्रैक्यमेव सिद्ध्यति तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति पश्चान्नानाकर्तृकत्वसाधकप्रमाणादेवैककर्तृकताज्ञानं तत्र बाध्यते न चैवं क्षित्यादिकर्त्तर्य्यपि प्रामाण्यसंशयादेकत्वानेकत्वसंशयोदुरुच्छेदः एकत्वबाधकस्याभावेन प्रामाण्यनिश्चयात् । नचैकत्वसाधकाभाव एव बाधः, अनुमितेरेव लाघवसहकारेणैकत्वसाधनात् । अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्तृभिन्नः अशरीरकर्तृत्वात् अङ्कुरकर्तृवदित्यभेदानुमानादेव कर्तृसिद्धिः न च क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्तृभिन्नः अङ्कुराकर्तृत्वात् कुलालवदिति सत्प्रतिपक्षः अनित्यज्ञानानामाश्रयत्वस्योपाधित्वादित्याहुः तत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेदयोर्गौरवलाघवे एव शरणम् । तथापि कथं नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः । पक्षधर्म्मताबलादिति चेत् व्यापकत्वाग्रहात् न च विनानुपपत्तिं सोऽपि विषयः व्यतिरेकविलयापत्तेः । अत्र प्राञ्चः यमर्थमनालम्ब्यमानानुमितिः पक्षे साध्यसम्बन्धं विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यतीति प्रतीत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयी प्रतीत्यनुपपत्त्या च व्यतिरेकी तदिहानादिद्व्यणुकादिप्रवाहस्य पक्षत्वे तदुपादानस्यानादिज्ञानगोच-

रत्वं विना नोपादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्य्यप्रवाहस्यानुमितिरालम्बते अनादित्वे च नित्यता सर्वमुक्तावपि तत्सत्त्वमनादिभावत्वात् पक्षतदुपादानविषयत्वेन सर्वविषयता लाघवात्त्, तावद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं सिद्ध्यति न तु नित्यानि नानाज्ञानानीति । नव्यास्तु अनित्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् ज्ञानं सिध्यत् नित्यमेव सिद्ध्यति अनित्ये बाधात् । वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धावुत्पत्तिमतोऽनादिकार्य्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण नित्यज्ञानादिसिद्धिः नियतविषयता च ज्ञानस्य कारणाधीना कारणञ्च नित्यज्ञानान्निवर्त्तमानं नियतविषयतामादाय निवर्त्तत इति सर्वविषयत्वसिद्धिरिति । षट्पदार्थीप्रतिपादकवेदकर्तृत्वेन ईश्वरस्य षट्पदार्थीगोचरसाक्षात्कारवत्त्वेन वा सार्वज्ञ्यं घटाकाशसंयोगं प्रतीश्वरस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति केचित् । ननु घटादीनां कथमीश्वरस्य कर्तृत्वं घटईश्वरकर्तृकः कार्य्यत्वात् क्षितिवदिति चेन्न घटस्य द्विकर्तृकतया तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादेरपि द्विकर्तृकतापत्तेः तथा च घटवत् क्षितिः क्षितिवद्घट इतीश्वराननयकार्य्यकर्तृत्वेन कारणता न तु द्विकर्तृकत्वेनेति चेत् तर्हि नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति, सैवं ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपादान विषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणत्वं कुलालादिज्ञानतुल्यत्वात् । तदाहुराचार्य्याः "परमाणुद्वयाधिष्ठातृसिद्धौ ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वर सिद्धिरिति "अहं सर्वस्य प्रभवोमत्तः सर्वं प्रवर्त्तते इत्यागमाच्चायमर्थोऽव्यवसेयः । अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तिज्ञाने ईश्वरोऽपि भ्रान्तःस्यात् भ्रमस्यैव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादिति चेत् रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः अभ्रान्तस्य तथात्वात् । इदं रजतमितिज्ञाने रजतत्वं प्रकारः तेन स भ्रमः ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार इति न भ्रमः अतएवास्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न भ्रान्त इति । स्यादेतत् प्रयोजनं विना कथमीश्वरः प्रवर्त्तते ? सुखस्याभावात् अधर्म्माभावेन निर्दुःखत्वात् । करुणया प्रवर्त्तते इति चेत्तर्हि परसुखदुःखप्रहाणे प्रयोजने तथा च सुखिनमेव सृजेन्न नारकिणम् । धर्माधर्मपरतन्त्रत्वात् तदनुरूपं फलं

प्रायपतीति चेत्तस्यावश्यकत्वात् कर्मनिर्मितमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु किमी-
श्वरेण अनपेक्षितकीटादिज्ञानवता कर्मनिरपेक्षत्वे चैकदैव सदा च
सर्गप्रलयौ स्यातां ज्ञानादीनां नित्यत्वात्। किञ्च तत्प्रयत्नस्य करुणा-
जन्यत्वेन शरीरादिजन्यतापत्तौ संसारितापत्तिः न। ईश्वरान-
भ्युपगमेन विचारस्याश्रयासिद्धत्वात् तदभ्युपगम्य पृच्छसि चेत् आकर्णय
जगतएव तदिच्छाविषयत्वेन स्वेष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात्। वस्तुतस्तु क्षित्या-
दितत्तदसाधारणकर्मिकादृष्टादिसामग्री ईश्वरज्ञानादयो यदा यदा भवन्ति
क्षित्यादिकं करोतीति व्यवहारः सर्गप्रलयासाधारणकर्मिकादृष्टादि-
सामग्रीसमयवर्त्तित्वमेव तदिच्छायाश्चिकीर्षासंजिहीर्षात्वे नचैवं किञ्चिज्जन्य
ज्ञानादिनेति वाच्यं क्षित्यादीनां कार्य्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्यज्ञानादीना-
मपि जनकत्वं सुखादिशब्दयोरात्माकाशादिवत्। नन्वशरीरात् कथं वेद-
घटादिशब्दव्यवहारसंप्रदायः। उच्यते सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्मीन-
शरीरोत्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवे-
दार्थगोचरज्ञानाद्विवक्षासहितान्मीनकलेवरकण्ठताल्वादिक्रियाजन्यसंयोगाद्वे-
दोत्पत्तिः। एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्त
द्बुद्धीच्छासहितचेष्टोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो घटोत्पत्तिः। एवं
प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृते-
श्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव वाग्व्यवहारः, ततस्तत्सुशीलो बालो व्युत्पद्यते सोऽयं
भूतावेशन्यायः। यत्तु यथा शिष्यादिना सौभिक्षोकोऽनुसाय पठ्यते तथा
सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेन
ईश्वराभिप्रायस्य वेदः साक्षात्कृत्यानूद्यते ततोऽस्मिन्संप्रदायः स एव काय-
व्यूहं कृत्वा वाग्व्यवहारं करोतीति मतं तन्न प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञक-
ल्पनायां गौरवात् तेषामेव क्षित्यादिकर्त्तृत्वसम्भवेन ईश्वरानुगमाच्च।
एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिनएव क्षितिकर्त्तारः सन्त्विति निरस्तं सर्गा-
दावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिकर्तृग्राहकाद्वा नाद्य-
स्तदभावात् नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादिकार्य्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानाद्-
लाघवसहकृतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः॥ अथेश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिग्रहे
प्रयोज्यव्यापारानुमितघटज्ञाने घटशब्दस्य कारणताग्रहोभ्रमः स्यात् तदी-

यज्ज्ञानस्य नित्यत्वात् तथा च तज्ज्ञयघटशब्दशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वे सकलशब्दज्ञानं भ्रमःस्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात् अनित्यसर्वज्ञमूलकशब्दत्वग्रहे च नायं दोष इति चेन्न व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति ज्ञानस्य शब्दशक्तिग्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाबाधात् न च भ्रममूलकत्वेन तस्य भ्रमत्वमनुमेयं तदंशे व्याधिकरणप्रकाराभावेनाबाधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च। अत्र घटमानयेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रस्य घटानयनव्यवहारदर्शनाद्बालो घटपदे व्युत्पद्यते तन्मूलकशाब्दज्ञानमपि न भ्रमः तस्यापि भ्रमत्वे प्रयोज्य व्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात् किमयं प्रयोज्यश्चेतन व्यवहाराद्व्युत्पन्नोऽचेतनव्यवहाराद्वेति संशयस्य वज्रलेपायमानत्वात्॥ "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखोविश्वतो बाहुरुत विश्वतः पात्। सं बाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः इत्यादि श्रुतयः"। "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। योलोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः" इत्यादयः स्मृतयश्च बहुशोमानत्वेनानुसन्धेया इति।

इत्यनुमानचिन्तामणौ ईश्वरवादः।

[अतिरिक्तशक्तिनिरासः]

स्यादेत ईश्वरवत् कार्य्यैणैव शक्तिरप्यनुमीयते तथाहि यादृशादेव करानलसंयोगाद्दाहो जायते तादृशादेव सति प्रतिबन्धके न जायते अतो यदभावात् कार्य्याभावस्तद्दहनादावभ्युपेयं तेन विना तदभावात् यत्तद्भावानुपपत्तेर्व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः। नचादृष्टवैगुण्यं दृष्टसाङ्गुण्ये तदभावात् तस्य तदर्थत्वात् अन्यथा दृढ़दण्डद्वन्द्वमपि चक्रं न भ्राम्येत। अथादृष्टविलम्बादपि विलम्बो यथा बन्ध्यास्त्रीप्रयोगे, परमाणुकर्म्मणि, अध्ययनतुल्यत्वे एकत्र फलाभावे चेति चेन्न अदृष्टविलम्बे हि न तन्नाशानुत्पादौ मण्युपसारणानुपदं दाहाभावप्रसङ्गात्। किञ्च नियमतो मणिसद्भावे कार्य्याभाव स्तदभावे कार्य्यमिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव एव कारणम् अन्यथा कदाचित् मण्याद्यभावेऽपि तदभावान्न कार्य्यं स्यात् बन्ध्यासंप्रयोगे तु दृष्टव्यभिचारादृष्टविलम्बादेव विलम्बः। अदृष्टञ्च कचित् साक्षाज्जनकम् अन्यथा पर-

स्परया हेतुरपि न स्यात्, न च समप्रज्ञयोः समञ्च निरपवादमभ्यस्ततोरेकः प्रगल्भते नापर इति दृश्यते। न च सर्वोत्पत्तिमतामदृष्टं निमित्तं कारणम् अगम्यागमनसाध्ये सुखे तदभावात् तद्विनाऽधर्मात् सुखं स्यात् न धर्मात्। एतेन सुगम्यागमनादुत्पाद्यं सुखमप्युक्तं तथा चागम्यागमनकारणत्वेन न स धर्मः, श्येनापूर्ववन्निषिद्धफलकत्वेनानर्थत्वात्। दाहप्रतिकूलादृष्टादेव तदभाव इति चेन्न तस्योत्तेजकाभावसहितमण्यजन्यत्वे तत्र दाहार्थिनोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् तज्जन्यत्वे ततस्तदुत्पादकादेव दाहाभाव इति नियमदृष्टेन प्रयत्नोपस्थितोपजीव्यत्वाच्च। प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टात् शौचाचमनादेश्च साधारणत्वात्ताप्यन्वयः स्यात्। अशुचेरेव तदुत्पत्तौ, शौचे सति तदभावापत्तेः प्रतिपक्षसन्निधापकस्य तत्त्वे, अदृष्टे सति मण्यप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः अग्निमकाल एव सन्निधिदर्शनेन तदसिद्ध्यभावात्। अस्तु तर्ह्युत्तेजकाभावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वम् एवं केवलोत्तेजकसद्भावे उभयसत्त्वे उभयाभावे च विशिष्टाभावोऽनुमितो हेतुः प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तच्च मण्याद्यभावत्वेन, न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः एवं प्रतिबन्धकत्वाभिमतमण्यादीनामभावकूट एव कारणं तेन मणिसद्भावे मण्याद्यभावेऽपि न कार्य्यम्। अनतिरिक्ताभाववादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभिषिक्तस्य हेतुत्वम् न चाभावो न कारणं, भाववत्सद्ग्राहकतौल्यात्। दृष्टञ्च कुड्यसंयोगाभावस्य गतौ, अनुपलम्भस्याभावविज्ञाने, विहिताकारणस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये जनकत्वमिति प्राञ्चः। नैवं विशिष्टं हि नार्थान्तरं येन तदभावोऽनुगतः स्यात् किन्तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे क्वचित् विशेषणमण्यभावः क्वचिदुभयं कारणमिति व्यभिचारान्नैकमपि न हेतुः स्यात्। स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिव प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते अन्यथा पृथिव्यां प्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि वायौ रूपसंशयो न स्यात्। एवञ्च यथा केवलदण्डसद्भावे, दण्डपुरुषसद्भावे, द्वयाभावे च विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावोऽबाधितानुगतव्यवहारबलात् प्रतीतिसिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभावस्याभावे द्वयाभावे च केवलप्रतिबन्धका-

भावो विशेष्यविशेषणोभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाहकारणमस्तु। अथ विशेषणाद्यभावादेव केवलपुरुषाभावव्यवहार एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न अनुगतव्यवहारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेश्चातीन्द्रियत्वात्। अथोत्तेजकप्रयोगकाले मणेः कोऽभावः ? न तावत् प्रागध्वंसाभावौ तयोः प्रतियोगिसमानकालत्वात् न च श्यामोऽयमासीदित्यत्र यथा श्यामध्वंसप्रयुक्तश्यामघटत्वेन पक्वघटस्य ध्वंसएव तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजकाभावत्वेन मणिध्वंस एवेति वाच्यं ध्वंसस्यानन्तत्वे उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गाभावात् नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् यथा दण्डोपनयापनयदशायां केवलपुरुषाभावे उत्पादविनाशवान् अबाधितकेवलपुरुषाभावतदभावव्यवहारयोरुपपादयितुमन्यथाऽशक्यत्वात् तथोत्तेजकोपनयापनयशृङ्खलायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्यायत्वात्। यदि च संसर्गाभावत्रयवैधर्म्यात्तत्र नान्तर्भवति तदा तुरीयएव संसर्गाभावोऽस्तु न हि कॢप्तविशेषबाधे सामान्यबाधो, विशेषान्तरमादायापि तस्य सम्भवात् अन्यथा कॢप्तानादिसंसर्गाभाववैधर्म्येण ध्वंसोऽपि न सिद्ध्येत् व्यवहारानुपपत्तिश्च तुल्यैव सोऽयमस्माकं सगोत्रकलहो न तु शक्तिवादः। अस्तु वा ध्वंसएवासौ संसर्गाभावविभागे जन्याभावत्वेन ध्वंसस्य विभजनात् नचैवं विनाशवत्त्वेन प्रागभाव एव सः, परिभाषाया अपर्य्यनुयोज्यत्वात्। यद्वाऽत्यन्ताभाव एवासौ तस्य नित्यत्वेऽपि कदाचित्कप्रतीतिकार्य्यानुदयौ प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात्, प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावश्च तथैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति तन्न यदि प्रतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशेषस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छिन्नत्वेन प्रतिक्षणं घटस्य विनाशः स्यात् इति क्षणभङ्गापत्तिः विद्यमानस्य विनष्टत्वे चाप्रतीतेः शिखा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताबाधित प्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः श्यामोऽयमासीत् पुरुष इत्यादौ सविशेषणे इति न्यायेन विशेष्यगति श्यामकैवल्यध्वंसएव प्रतीयते ध्वंसस्य ध्वंसानुपपत्तेः न विद्यमानस्य ध्वंसः। एतेनोत्तेजकसद्भावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पन्नध्वंसस्य उत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽभ्मस्तश्च सःकारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यपास्तं विद्यमान-

ध्वंसस्य ध्वंसाभावात्। न च ध्वंसान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम् उत्पन्नाभावस्य विशिष्टप्रत्ययहेतुतया ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः। नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः तथाहि स एव क्वचित् विशेषणाभावसहितः क्वचिद्विशेष्याभावसहितो दाहकारणमिति अननुगमस्तदवस्थ एव विशेषणविशेष्याभावयोः प्रत्यासत्तिव्यवच्छेदकानुगतधर्माभावात्। अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषणविशेष्याभावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोश्च सत्त्व एव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्तर्हि विशिष्टविरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहारादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनातिरिक्तविशिष्टाभावेन। अथोत्तेजककाले विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्तावप्युत्तेजकापनये उत्तेजकाभावव्यक्तिर्या जाता तदवच्छिन्नमणेरभावो न तत्रेति तदा न कार्य्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य जनकत्वादिति चेन्न तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वेनानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्गः। अथ विशेष्यविशेषणाभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतं कारणतावच्छेदकं यत्र तदन्यतराभावस्तत्र न विशिष्टं यत्र विशिष्टं तत्र न तयोरभाव इति सहानवस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति चेन्न सहानवस्थाननियमो न परस्परविरहरूपतया विशेषणविशेष्याभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः तथा च विशेष्यविशेषणयोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तेः तदभावस्य तत्त्वात् न चोभयाभाव उभयविशिष्ट एवं ह्यभावद्वयं विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकाभावरूप इति प्रत्येकाभावाद्विशिष्टव्यवहारो न स्यात्। नापि परस्परविरहव्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा विशेषणविशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वेन तद्व्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयोरभावात्। एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरोधित्वादिनानुगतत्वमपास्तं केनाप्यनुगतेन विशेषणविशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावस्य विशिष्टाभावत्वेन तद्व्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयोरभावात्। विशेषणविशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः तदभावाभावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात् तस्माद्विशेषणविशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो न विशिष्टाभाव इति। अत्रोच्यते विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टा-

भावव्यवहार इति घटतदभावव्यवहाराविव घटसत्त्वासत्त्वाभ्याम् । न हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः । न च तदभावे सति न विशिष्टा भावव्यवहारः । यस्य च यत्र सम्बन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम् स च सम्बन्धाभावोविशेषणाभावाद्विशेष्याभावादुभयाभावात् सर्वत्राविशिष्ट एकस्तेषां व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारकारणम् इह दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात् । अतएव दण्डमात्रसद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे च कैवल्यपुरुषयोः सम्बन्धाभावः सर्वत्रास्तीत्यनुगतः केवलपुरुषतो व्यवहारः एवञ्च प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धाभावोदाहकारणं स च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चास्ति सर्व्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः संबन्धो नास्तीति प्रतीतेः । नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसंबन्धाभावादिति चेन्न तदभावेऽपि स्वरूपसंबन्धसद्भावात् सर्व्वत्र स्वरूपसंबन्धादेवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः तथापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसंबन्धः तयोरभावश्च प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकश्च दाहकारणं तथाचोभयाभावे उत्तेजकसत्त्वे परं दाहः स्यात् उत्तेजकवति च प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेन्न अधिकरणाभावावेव स्वरूपसंबन्धस्तयोर्घटवद्भूतलचत्वरीयतदभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजनकयोग्यत्वमस्ति घटवति कदापि घटाभावप्रत्ययानुदयात् तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसंबन्धः, अन्ययोत्तेजकवति प्रतिबन्धके चत्वरीयोत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः तादृशस्वरूपसंबन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव । यद्वा अदण्डपुरुषस्याभावे दण्डी पुरुषो न प्रतियोगी तस्य दण्डित्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावे दण्डिसद्भावेऽपि दण्डमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट इति । तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः तदुक्तं न हि दण्डिनि सति अदण्डानामन्येषां नाभावः किन्तु दण्डाभावस्यैवेति युक्तम् अन्यथा तत्रान्येषामिति पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसहकृतः प्रतिबन्धको न तु प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तदन्यस्य च प्रतिबन्धकस्याभावे

उत्तेजकसहितप्रतिबन्धकसत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे विशिष्ट इति नाननुगमः उत्तेजकापनये केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहो न भवति। ननु न प्रतिबन्धकाभावः कारणम् एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवत् प्रतिप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्य्यानुदयात् न हि यावत् कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वयेऽपि कार्य्यमिति चेन्न प्रतिबन्धकाभावत्वेन न हेतुत्वं अन्योन्याश्रयात् किन्तु तत्तन्मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात् तत्त्वेऽपि वा घटे दण्डसलिलादिकप्रतिबन्धकाभावकूटहेतुत्वात्। यद्वा प्रतिबन्धकतावच्छिन्नप्रतियोगिक एक एवाभावः कारणं स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्य्योदयः प्रतिबन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावेऽपि न कार्य्यम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारणत्वयोर्ग्रहे संसर्गाभावस्य त्वयाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात् अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे च कार्य्यव्याप्याभावापत्तौ कार्य्यकारणयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावे व्याघातात्। किञ्च तथापि प्रतिबन्धकाभावे शक्तिरस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योऽन्याभावमादाय शक्तिसत्त्वप्रसङ्गः। न च स दुर्वचः न वा प्रागभावादित्वाननुगमव्यभिचारौ प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स संसर्गाभावः भूतलं घटसंसर्गीत्यत्र भूतले घटसंसर्गस्य संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम्। वयन्तु ब्रूमः यत्र प्रतियोगिनमधिकरणे समारोप्य निषेधावगमः स संसर्गाभावः यत्र चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधावगमः सोऽन्योन्याभावः भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम्। आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत् मा भूत्तावदन्यथा, इदमिह, नेदमित्यबाधितविलक्षणव्यवहारस्यैव तत्र मानत्वादिति। ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न हेतुः तस्मिन् सत्यपि संसर्गाभावात् न हि करादौ मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा मणेः स्वावयववृत्तित्वात् संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् अतएव न तत्प्रध्वंसप्रागभावौ हेतू तयोः करादाववृत्तेः गुणकर्म्मादेस्स प्रतिबन्धत्वानापत्तेस्स तस्य जन्यधर्म्मानाश्रयत्वेन तत्र तयोरभावात् न चान्यः संसर्गाभावोऽस्तीति चेन्न संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य प्रतिबन्धकेऽन्तर्भावात् न च समयावच्छेदेन

संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव तथैवान्वयव्यतिरेकावधारणात्। अथैवं प्रागभावप्रध्वंसस्थले समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः सिद्धिः अत्यन्ताभावोऽह्यव्याप्यवृत्तिः तस्य चैकत्र भावाभावे क्वचिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित् काल इति चेन्न तत्र विद्यमानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट इति प्रतीतिवैलक्षण्यात् नत्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः। अन्ये तु "भविष्यति घटो घटो नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्या अत्यन्ताभावेनैकेन समर्थयितुमशक्यत्वात् अन्य एवायं संसर्गाभाव इत्यप्याहुः॥ एतेन विशेषणाभावविशेष्याभावतदुभयाभावघटितसामग्रीत्रयमेवास्तु हेतुः दाहे च जातित्रयकल्पनमिति प्रत्युक्तं अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजात्यस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् व्यक्तियोग्यतैव जातियोग्यत्वे मानं योग्येऽयोग्यजात्यभावात् ननु प्रहरं मा दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात् न च संकल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः संकल्पनाशसमयस्य खलोऽविशेषात् न च मन्त्रपाठजनितमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकं तत्कालदाहाप्राप्तिकफलनाश्यत्वेनाग्नेः दाहाप्रतिबन्धादिति वाच्यं प्रतिबन्धकस्याविहितत्वेनानिषिद्धत्वेनादृष्टाजनकत्वात् तदाचारस्याविगीतत्वेन श्रुत्याद्यनुमापकत्वादिति चेत् मैवम् उद्देश्यज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकमकुर्व्वतामप्रतिबन्धकत्वात् न शक्तिमनपकुर्व्वतां मन्त्रादीनां प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः। न च कार्य्यानुत्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकमेव प्रतिबन्धकमिति वाच्यं कार्य्यानुत्पादो हि तत्र न प्रागभावो न वा तदुत्तरकालसंसर्गः तस्य मन्त्राद्यजन्यत्वात् इति चेन्न मन्त्रदीनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव मन्त्रादौ कार्य्यकारणोपचारात् स्वार्थिकफलप्रत्ययात् वा तथा व्यपदेशः। प्रतिबन्धश्च सामग्रीविरहः मन्त्राद्यभावघटितसामग्रीविरहश्च मन्त्रादिरेव तदभावाभावस्य तत्त्वात्। नव्यास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं न वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्तत्कालप्रतिबन्धोत्तरवह्निः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः कारणतावच्छेदको न तु कारणं दण्डत्ववत् आकाशादेकव्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचित् प्रतिबन्धेऽप्यन्यत्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेर्य्यादिस्थया कारणत्वमिति तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नेत्याहुः। तन्न वह्निप्रति-

बन्धकाभावयोरन्वय व्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि कारणत्वात् नत्वेकमवच्छेदकं विनिगमकाभावात्। किञ्च यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्य्याभावस्तस्य कारणत्वमायाति न तु तदवच्छेदकत्वं न हि कार्य्येऽयोगव्यवच्छेदः कारणत्वं किन्तु नियतपूर्व्वसत्त्वं तच्च सहकारिविरहप्रयुक्तकार्य्याभावेऽप्यक्षतम्। अन्यथा चक्रसहितदण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्य्युच्छेदः। यस्य यद्धर्म्मसमवगत्यैव नियतपूर्व्ववर्त्तित्वमवगम्यते तदवच्छेदकं दण्डत्वमिव सहकारी तु न तथा। ननु मा भूत् अर्थापत्तिः शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात्। तथाहि स्थितोवयवी जनकदशाविशिष्टवह्निरजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान् जनकत्वात् कुण्ठकुठारात्तीक्ष्णकुठारवत् दाह्यासंयुक्तवह्नेर्दाह्यसंयुक्तवह्नित्वाप्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशाव्यावृत्तत्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः। यद्यपि शक्तेर्भावहेतुत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं तथाप्युक्तविशिष्टाया मुख्यत्वम् यद्वा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणं न च दृष्टान्तासिद्धिः तुल्यधारत्वेऽपि लौहविशेषघटितकुठारे विलक्षणच्छिदाक्रियारूपकार्यबलादतीन्द्रियत्वसिद्धेः। अथ वा तथाभूतएव वह्निः कार्य्यानुकूलाद्विशिष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् अतीन्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वं अनित्यसाक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्मजन्यसाक्षात्काराविषयत्वं वा परं स्वं वा प्रत्यसिद्धेः संयोगादिपञ्चकजन्यज्ञानाविषयत्वमैन्द्रियकाणामपि। तथापि संयोगाद्यन्यतरप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमुभयवादिसिद्धं अन्यतरञ्च तद्व्यान्यत्वं न चाभावातीन्द्रियत्वं तस्यासिद्धेः। न च वह्नौ स्थितिस्थापकेनार्थान्तरं तत्र तदभावात् क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगे वा उत्पत्तेः, नचात्मत्वं नित्यत्वं वोपाधिः स्पर्शैकत्वादिमति द्व्यणुके साध्याव्यापकत्वात् यद्वा पिण्डीभूतोवह्निः दाहानुकूलातीन्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वात् आत्मवत्। नचार्थत्वमुपाधिः अदृष्टस्य दाहानुकूलत्वेनादृष्टसाध्याव्यापकत्वात्। अथ वा करवह्निसंयोगः कार्य्यानुकूलातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् द्व्यणुकवच्च। न चात्मत्वं द्रव्यत्वं वोपाधिः द्व्यणुकैकत्वस्पर्शादौ साध्याव्यापकत्वात्। यद्वा प्रतिबन्धकदशायां प्रत्यक्षसकलदाहहेतुसमवहितोदाहाजनकोवह्निर्जनकदशावृत्तिकार्य्यानुकूलभावभूतधर्म्म-

शून्यः अजनकत्वात् तीक्ष्णात् कुण्ठवत् यद्वा तथाभूतोवह्निःदाह-जनकदशावृत्तिदाहानुकूलभावभूतधर्म्मशून्यः दाहाजनकत्वात्दाह्यासंयुक्त वह्निवत् अनुकूलत्वञ्च कार्य्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणं दृढदण्डत्वेन कारणत्वदृढत्वाभावादपि कार्य्याभाव दर्शनादिति। उच्यते। साध्यं विनाप्युभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भवात् विपक्षबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वं यदि च सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्याप्तिग्रहस्तदा शक्तिसिद्ध्यनन्तरं तेनैव हेतुना शक्त्यतिरिक्तत्वप्रक्षेपेण शक्त्यतिरिक्तदाहानुकूलातीन्द्रियधर्म्मसिद्धिः एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रक्षेपात्तेनैव हेतुनाऽनन्तातादृशधर्म्मसिद्धिप्रसङ्गः। द्वितीयादितादृशधर्म्मं विनापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वाद्युपपत्तेः न तादृशानन्तसिद्धिरिति चेत् हन्तैवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः किं शक्त्या। यत्त्वीश्वरानन्त्यवच्च शक्त्यानन्त्यमित्युक्तं तदबोधात् कार्य्यमात्रे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं नत्वीश्वरत्वेन द्विकर्तृकत्वादिना वा गौरवात् घटे त्वार्थः समाजः। एवञ्च जनकदशाव्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात्। अपि च भावकार्य्यमात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात् शक्त्यनुकूला शक्तिरपरा समवायिकारणे मन्तव्या एवं सापि समवायिकारणजन्येति तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यनवस्था। किञ्च प्रथमानुमानेऽजनकत्वं न स्वरूपयोग्यत्वं वह्नौ कुठारे च तदभावात् किन्तु कार्य्यानुपधानं तथा च तदुपधानदशायामपि वह्नौ शक्तिः कुठारे तैक्ष्ण्यमिति बाधोदृष्टान्तासिद्धिश्च। लौहविशेषाणामेव सातिशयच्छिदाजनकत्वमतोनातीन्द्रियतैक्ष्ण्यसिद्धिः। अपिमचतुर्षु वह्निरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात्। अपिच जनकत्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्धा नान्वयव्यतिरेकी न च जनकत्वाभावस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः अन्योन्याश्रयात् न च गुरुवचनपरम्परातएव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः अन्वये सिद्धार्थस्याप्रमाणत्वात् न च परार्द्धसंख्यायां साध्यजनकत्वव्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः अप्रत्यक्षायाः शब्दैकवेद्यायास्तस्याः प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्यतिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात्। एतेन षण्डापूर्व्वेऽपि तत्प्रसिद्धिरपास्ता।

स्यादेतत् तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वमुखेयमेकता एकजातीयकार्य्ये एकजातीय-कारणत्व-नियमात् । वह्न्यवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति चेन्न वह्निजातीयत्वस्याकस्मिकतापत्तेः कारण गतैकरूपमपहाय कार्य्यगतवहुतररूप-कल्पने गौरवात् तृणारणिमणि प्रभव-वह्नित्वावान्तरजातेरनुपलब्धिवाधितत्वाच्च । यत्र च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदीपदारुदहनादौ वैजात्यमनुभूयते तत्र कारणे त्वेकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति किञ्च गोमय-वृश्चिक प्रभववृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभववृश्चिकेऽपि वैजात्यं कल्प्यम् एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवेष्वपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीय कारणानां विजातीयकार्य्यजनकत्वनियमात् । न च तयोर्नैको वृश्चिको, वुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्वेककार्य्या शक्तिः समवेयात् न कार्य्यविशेषात् कारणविशेषः तदभावात्तदभावः क्वाप्यनुमीयेत तद-भावेऽपि तज्जातिशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तत्त्वापत्तिसम्भवादिति चेत् वह्नि वृश्चिकादावेवमेतत् निरूपितनियतवह्न्यादिकारणत्वे धूमादौ कुतो न तदनुमानम् अन्यथा कार्य्यवैजात्येऽपि तृणस्य वह्निविशेष इव वह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे तृणादि-प्रभवत्व-ग्रहानन्तरं वह्न्य-वान्तरजातिग्रहवत् वह्नि-तदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तर-जाति-ग्रहो भविष्यतीत्यप्याशङ्केत । बाधकं विना धूमत्वेन वह्निकार्य्यतेति चेत्तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति वह्नित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम् । यत्तु तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्रक्षार्थं वह्नौ जातिविशेष एव कल्प्यते इति तन्न वह्नित्वेन कार्य्यत्व-ग्रहाद्रक्षार्थं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात् । यथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणफूत्कारयोः परस्परसहकारित्वं तथैव तच्छक्त्योरपि परस्परसहकारित्वेन वह्न्यनुकूलत्वं तथैव कार्य्यदर्शनात् एवं तृणारणिमणिफूत्कारनिर्मन्थनतरणिकिरणानां वह्न्यनुकूलशक्ति मत्त्वेन कारणत्वेऽपि फूत्कारेण तृणादेव, निर्मन्थनेनारणेरेव प्रतिफलित तरणिकिरणैर्मणेरेवाग्न्युत्पत्तिः न तु मणिफूत्कारादिभ्यो, मणिफूत् कारशक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात् । यत्तु तृणफूत्कारादिस्तोमवये विशिष्टे शक्तिरिति तन्न तृणत्वेन ग्रहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति । उच्यते । तृणारणि-मणि-फूत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भाव-

हेतुजानन्त-शक्ति-स्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यावान्तरवह्नि व्यक्तिषु जातित्रयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः गोमयप्रभववृश्चिकप्रभववृश्चिकयोर्वा पाटलत्वकपिलत्वव्यङ्ग्य वैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तृणजन्यनानावह्निषु तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं मणिजन्यव्यावृत्त्याऽनुगतबुद्धिरस्ति जातिविषया तृणजन्यत्वेनोपाधिनाऽसाविति चेन्न बाधकं विनानुगतबुद्धेस्तद्व्यङ्ग्यजातिविषयत्व-नियमात् न च गोमयवृश्चिक-प्रभव-वृश्चिकजाति-परम्परायामननुगतजात्यापत्तिः गोमयजन्यवृश्चिक-प्रभवत्वजातेः सत्त्वात् वह्निमात्रे च दाहस्पर्शवानवयवः तत् संयोगः सेवनादिश्च कारणानि न तु तृणादिकं विनापि, तदुत्पत्ति प्रसङ्गः विशेषसामग्रीसाद्यायैव सा, साध्यसामग्र्याजनकत्वात् । ननु तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वग्रहे शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं तद्ग्रहश्च नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात्, अथारणिमण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वह्निव्यतिरेकः तृणान्वयवह्निरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तदितरहेतुसकलसमवधाने तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिव्यावृत्तेन तृणादिकारणत्वग्रह इति चेन्न तृणं विनापि वह्निरिति ज्ञाने सति नियतपूर्ववर्त्तित्वस्य कारणत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् तृणाजन्ये वह्नौ मणेः कारणत्वग्रह इति चेत् व्यभिचारेण वह्नौ तृणजन्यत्वाग्रहे तदजन्यत्वस्याप्यग्रहात् वह्निमात्रस्यैव उपजन्यत्वाच्च न च मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रह इति, अन्योऽन्याश्रयात् । यत्तु यत्र कारणताग्राहकं नास्ति तत्र व्यभिचारस्तद्ग्रहपरिपन्थीति तन्न अबाधितनियतपूर्ववर्त्तिताभावग्रहे तद्ग्रहस्यासम्भवात् अभावप्रमायां भावज्ञानानुदयादिति" उच्यते उक्तग्राहकैर्वह्निनिष्ठकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणनिष्ठनिरूपित कार्य्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नेर्वाऽकार्य्यकारणव्यावृत्तं परिच्छिद्यते । न तु तृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन वा कार्य्यत्वं तच्चोभययापि सम्भवति वह्नित्वेन कार्य्यतया तदनुकूलशक्तिमत्त्वेन तृणादीनां कारणतया वह्नित्वावान्तरजातिविशेषेण कार्य्यतया वा अत्र च विनिगमकमुक्तमेव । अथ तृणारणिमणीनामनावत्वेन कार्य्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अभाववत्वयाभाववत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति न व्यभिचारः अभावाभाववत्वस्य भावपर्य्य-

वसन्नत्वादिति चेत् अभावत्रयाणामभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽप्येक एव उत तृणादि प्रत्येकमेव । आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति किमायातं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य नारणिमण्यभावाभावत्वं भावाभावत्व तदुभयापत्तेः । एतेनाभावत्रये कार्य्यं न तदभावे कार्य्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य कारणत्वग्रह इति परास्तम् । स्यादेतत् । मा भूत् सहजशक्तिराधेयशक्तिस्तु स्यादेव तथा हि व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र कालान्तरकार्य्यानुकूलोऽतीन्द्रियः अतिशयः प्रोक्षणजन्योऽस्तीत्युभयवादिसिद्धं स व्रीहिसमवेतो न वेति संशये व्रीहिनिष्ठ एव वाच्यः कथमन्यथा प्रोक्षितानामेव कालान्तरेऽवघातादौ विनियोगः न च मन्त्रादिसहकृतत्वमेव व्रीहिषु विशेषः तेषां चिरध्वस्तत्वात् ननु कथं प्रोक्षितस्यैवावघातादौ अन्वयः व्रीहीनवहन्तीति श्रुतेः तन्मात्रान्वयेऽप्युपपत्तेः अथ व्रीहिभिर्यजेत व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति पुरोडाशैर्यजेतेत्यत्र यथा पुरोडाशे प्रकृत्यपेक्षायामवहतव्रीहीणामवयवानुवृत्तिद्वारान्वयः प्रोक्षणे च यागार्थमुपात्तव्रीहीणां, तथाऽवघाते व्रीह्याकाङ्क्षायां प्रोक्षितानामेवान्वयः बाधकं विना शब्दानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात् व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति न्याय्यः, अन्यथा प्रकरणादिसन्निहितत्यागे तदन्यसन्निधिकल्पने गौरवमिति चेत्तर्हि एकस्य द्वयं, यत्र प्रोक्षणं तत्रावघातो न तु प्रोक्षणविशिष्टे यत्र रूपं तत्र रस इति वत् तथा च प्रोक्षणस्य शब्देन कालान्तरकार्यजनकत्वाऽबोधनात् कथं तन्निर्वाहार्थमतिशयकल्पनं "प्रोक्षिताव्रीहयोऽवघाताय कल्पन्त" इति वाक्यशेषात् प्रोक्षणविशिष्टस्यावघातकारणत्वबोध इति। अस्तु तावदेवं तथापि प्रोक्षिता इत्यत्र भूते अनुशासनादतीतप्रोक्षणे व्रीहावघातान्वयः तथा चावघाते प्रोक्षणध्वंसः कारणं न तु प्रोक्षणमिति चेन्मैवं प्रोक्षणमवघातजनकं प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात् अवघाते व्रीहिवत् न चासिद्धिः अप्रोक्षितेऽवघाताभावादवश्यमवघातार्थं प्रोक्षणोपादानात् न च व्यापारं विना तथा सम्भवति न च प्रोक्षणध्वंसो व्यापारः प्रतियोगिनोऽहेतुत्वपातात् अन्यथायागादेरपि तथा स्यात् फलस्य च नियतसमयोत्पत्तिकत्वमपूर्ववत् स्वभावादेव भविष्यति न च प्रोक्षिताव्रीहयस्तथा निरन्वयध्वस्तत्वेनोपलक्षणस्याहेतुत्वात् कुहणां चेत्वमित्य

त्व च कुरुज्ञानस्येतरव्यावृत्त्या चैत्रज्ञानव्यवहारजनकत्वं न तु अन्यथा, यागोपलक्षितो यज्ञ एव स्वर्गं फलिष्यति किमपूर्व्वेण । न च देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तविशेष–गुणजन्यं जन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्निमित्तसुखवदिति तत्सिद्धिः जन्मान्तरीयैरदृष्टजनकत्वाभिमतैर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सिद्धसाधनात् तस्मात् प्रोक्षणादयो भावभूतमतिशयं जनयन्त एव कालान्तरभाविकार्य्यजनकाः प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात् रोगचिकित्सावत् सचातिशयो लाघवात् फलसमानाधिकरण इति व्रीहेः साक्षात् सम्बन्धात् पुरुषनिष्ठत्वे च पुरुषेण व्रीहिणा सम्बन्धाभावात् परम्परासम्बन्धे गौरवात् न च साक्षात् व्रीहिसमवहितत्वं स्यात् । किञ्च यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव तदनुकूलमतिशयं जनयति रोगचिकित्सावत् । अथ प्रोक्षणं पुरुषसमवेतातिशयजनकं कालान्तरभावि कार्य्यजनकत्वे सति विहितत्वात् यागवत् अन्यथा विधिविरोधादिति चेन्न कृषिचिकित्सादिना व्यभिचारात् अप्रयोजकत्वाच्च तेन विनापि विधिसम्भवात् अस्तु वा सकलव्रीहिनिष्ठ एव नचैकव्रीहिनाशे तन्नाशापत्तिः किञ्चिदाश्रयनाशस्य द्व्यादादिव कार्य्यानाशकत्वादिति । उच्यते । अतिशय ग्राहकमानाल्लाघव-सहकृतात् स एव न नानापुरुषनिष्ठश्च । तथाहि प्रोक्षणमपूर्व्वजनकं दृष्टद्वाराभावे सति कार्य्यजनकत्वात् यागवत् कालान्तरभाविकार्य्यजनकतयाविहितत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् अन्यस्याननुगमात् न च योयद्गतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव तदनुकूलफलं जनयतीति नियमः शत्रुवधमुद्दिश्य प्रवर्त्तिते श्येनयागादौ व्यभिचारात् विपक्षे बाधकाभावाच्च । नापि यदुद्देशेन यत् क्रियते तत्तत्र भाविकार्य्यानुकूलातिशयजनकमिति व्याप्तिः हविस्त्यागादिभिर्व्यभिचारात् ननु प्रोक्षितव्रीहिणा ऽदृष्टस्य जनितत्वात् बर्हिष इव पुनरुपयोगान्तरं स्यात्, विनियुक्तविनियोगविरोधात् उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमुपादीयेत अविशेषात् व्रीहीनवहन्तीत्यत्रोक्तन्यायेन प्रोक्षितस्यैव व्रीहेरन्वयात् विधेर्दुर्लङ्घ्यत्वात् यथा बर्हिस्तृणीति बर्हिषि हविरासादयतीत्यत्र । यद्वा विचित्राः संस्काराः केचिदुद्देश्यसहकारिण एवाग्रिम कार्य्यकारिणः यथाऽभिचारसंस्कारोऽयं देहमुद्दिश्य प्रवृत्तस्तदपेक्ष एव तत्सम्बन्धस्यैव दुःखं जनयति तथा प्रोक्षणसंस्कारा अपि उद्देश्य व्रीहिसहकृता एवाग्रिमकार्य्यकर्त्तारः तथा च कारीरीजनितसंस्कारा धारा

पुरुषसंयोगाज्जलसुचामदृष्टसमवधानं तथा प्रोक्षणजन्यादृष्टवदात्मसंयोगा-
द्व्रीहीणामुत्तरक्रियाविशेषाः । कर्मकर्त्तृसाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तु आग-
मिकत्वात् चाण्डालादिस्पर्शस्य पूजनीयादिसंस्कारनाशकत्वश्रुतेर्व्यधि-
करणस्यापूर्वनाशकत्वं धर्मनाशे कर्मणा पापावगमनवत् कीर्त्तनवच्च । किञ्च
प्रोक्षणजन्यातिशयो व्रीहिनिष्ठो न नाना आत्मवृत्तेरेकत्वादप्युक्तन्यायेन
कार्य्योपपत्तेः नाप्येकः एकद्वित्वाश्रयनाशानां प्रत्येकमननुगमेन कार्यनाशे
आश्रयमात्रनाशस्य जनकत्वादेकव्रीहिनाशादेव प्रोक्षितव्रीहीणामनन्वया-
पत्तेः । अथ व्रीहीन् प्रोक्षतीतीप्सितद्वितीयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभा-
गित्वं व्रीहेरेवावगम्यते नचापूर्वस्य व्रीहिवृत्तित्वं साक्षात्सम्बन्धस्यैवौत्सर्गिकत्वा-
दिति चेन्न धात्वार्थतावच्छेदकसंयोगेन व्रीहिकर्मतोपपत्तेः न च संयोगा-
वच्छिन्नव्यापारविशेषः प्रोक्षणार्थः तथा च कथं प्रोक्षणसाध्यतयान्वय इति
वाच्यं संयोगस्योपलक्षणत्वेनापदार्थत्वात् अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ का
गतिः का वा सक्तून् प्रोक्षतीत्यादौ तत्राधेयसम्बन्धाभावात् । किञ्च घटं साक्षा-
त्करोमीत्यादौ क्रियाजन्यसंस्कारादीनां घटावृत्तित्वात् संस्कारस्य स्वरूप-
सम्बन्धेन घटवृत्तित्वं, वह्निमनुमिनोमीत्यादिवत्, प्रयोगसाधुरेव वा द्वितीयेति
यदि, तदा प्रकृतेऽपि तथास्तु । अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न यजमाना-
दृष्टं पूज्यत्वप्रयोजकं भोगादिना तन्नाशेऽपि पूज्यत्वात् तत्सत्त्वेऽपि चाण्डा-
लादिस्पर्शेनापूज्यत्वात् अन्यधर्मं प्रत्यन्यधर्मस्यानुपयोगाच्च न प्रतिष्ठाध्वंस
स्तथा, तत एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभङ्गापत्तेः । तस्मात् प्रतिष्ठा
जन्याऽस्पृश्यस्पर्शादिनाश्या प्रतिमादिनिष्ठा शक्तिरभ्युपेयेति चेत् प्रतिष्ठा-
विधिना प्रतिमादौ देवतासन्निधिरहङ्कारममकाररूपः क्रियते स्वसादृश्य
दर्शिनश्शिलादाविव ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वात् अस्पृश्यस्पर्शादिना तु
तन्नाशः अचेतनदेवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्यास्पृश्यस्पर्शादि-
विरहसहकृतस्य तथात्वं प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिबलात्तत्प्रतिसन्धान-
स्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः । नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तदाधेयशक्तिवदपूर्वान्तरं
जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाश्रयपूज्यत्वम् अस्पृश्यस्पर्शेन तन्नाशे चापूज्य-
त्वमित्याहुः । वयन्तु ब्रूमः प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्येन प्रतिष्ठायाः
कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूतार्थे क्तानुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते

तथा च प्रतिष्ठाध्वंसः प्रतिष्ठाकालीन यावदस्पृश्यादिप्रतियोगिकानादिसंसर्गाभावसहितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभावोऽत्यन्ताभावश्च क्वचित् क्वचित् । कामिनीचरणाभिघातदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्तिः समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहदादिसंयोगध्वंसस्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताद्दृष्टभागान्तजनितवृक्षादेर्वा तदुपपत्तिः कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षात् दुःखावयवोपचयावश्यम्भावेन वृक्षभेदावश्यकत्वात् । नापि ताम्रकांस्यादावम्लभस्मसंयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आधेयशक्तिः तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानकालीनास्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकयावदनादिसंसर्गाभावसहितस्य शुद्धिपदार्थत्वात् । भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याद्युपभोक्तृनिष्ठः संस्कार एव शुद्धिरित्यन्ये । अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यथाद्युपनायकः तत्तन्मन्त्रदेवतासन्निधिर्वा । कलमबीजादीनामापरमाणवन्तभङ्गे तत्र चावान्तरजात्यभावे नियत कलमजातीयादिसिद्धिरपि परमाणुपाकजविशेषादेव कार्य्यवृत्तिरूपादिसजातीयस्य पूर्वरूपादिविजातीयस्य परमाणौ पाकजरूपादेरुभयसिद्धत्वात् यथाहि कलमबीजं यवादिजात्या व्यावर्त्यते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव। एवं माषकर्षणजनितात् परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हैमन्तिकशस्योत्पत्तिः। एतेन लाक्षारसावसेकादयो व्याख्याताः। निमित्तविशेषजनितपाकजास्तत्फलविशेषः यथा हारीतमांसं हरिद्रानलसाधितमुपयोगात् सद्योव्यापादयति नान्यथा साधितमित्यादि । यत्र च तोयतेजोवायुषु न पाकजोविशेषस्तत्रोद्भवानुद्भवद्रवकठिनत्वादयोविशेषास्तदुपनायकादृष्टविशेषादेव । तुलादौ चाधिवासपूर्वकतुलारोहणसामग्री तुल्यस्य सत्यासत्यप्रतिज्ञत्वसहिता प्राचीनाधर्म्माधर्म्मफले तज्जयभङ्गौ जनयति । यद्वा अहं निष्पापः पापवान् वेति तुलारूढाभिशस्तज्ञानविशेषसहिता सा तथा, तदाहुः, "तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपुरुष" इति अथ वा प्रतिज्ञाशुद्धशुद्धौ अपेक्ष्य तया धर्म्माधर्म्मौ जन्येते ताभ्याञ्च जयपराजयौ सत्यासत्यप्रत्यभिज्ञाभिशस्ततुलारोहणस्येष्टानिष्टफलत्वेनार्थतो विधिनिषेधात् । अभिशस्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदित्यसत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेदिति श्रुतेरूहनयनात् यद्वा तया देवतासन्निधिः क्रियते ताश्च कर्म्मानुरूपलिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति ।

कस्तर्हि शक्तिपदस्यार्थः कारणत्वं तच्च स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ कार्य्याभावव्यापकाभावाप्रतियोगित्वम् । अथ वा यत्र कार्य्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणबीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न वीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति वीजादङ्कुरसत्त्वात्, किन्त्वितराभावेनावच्छिद्यते इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणबीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न वीजत्वेनावच्छिद्यते इतराभावे वीजस्याङ्कुराभावनियमात् । शिलाशकलेष्वङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते । यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्य्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं कारणत्वं, रासभादेः स्वतएव कार्य्याभावव्याप्यता अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात् अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम् अन्यथा सिद्धञ्च त्रिधा येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य, अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्याकाशस्य, अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्य्यसम्भवे तत्सहभूतत्वम्, यथा गन्धवति गन्धानुत्पादाद्गन्धं प्रति तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वकल्पनात् पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावादीनामप्यन्यथासिद्धत्वम् एतच्चितयव्यतिरेके नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् । यागापूर्वयोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्ववगम्यमाने यत्र जन्यस्य पूर्ववर्त्तित्वेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तत्र जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः यत्र च जनकस्य तथात्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगतिस्तत्र तद्द्वारा तस्य जनकत्वमेव । दण्डसंयगमनयोस्तु युगपदेव पूर्वभावित्वग्रहः स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने सत्यपि यस्याभावात् कार्यं न जायते सति च जायते तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम् । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमित्यन्ये तन्न ईश्वरतद्बुद्ध्यादीनामसंग्रहात् । तद्व्यतिरेकस्य तत्समवधानव्यतिरेकस्य वाऽभावात् । कार्य्यस्यान्यथानुपपद्यमानता व्यवस्थाप्यत्वं वाऽनन्यथासिद्धत्वम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावान्नित्यं संशयः न च साधकाभावस्य बाधकत्वं बाधकाभावस्य साधकत्वादिति चेन्न साधकाभावेन वह्न्यावन्यत्रसिद्धातीन्द्रियधर्म्माभावसाधने लाघवं बाधकाभावेनातीन्द्रियधर्म्मसाधने गौरवमिति साधकाभावात्तदभाव एव सिध्यतीति । इति शक्तिवादः ।

अथ मुक्तिवादः। परमप्रयोजनन्त्वनुमानस्यापवर्गः। "आत्मा वा अरे श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः (साक्षात् कर्त्तव्यः) इति श्रुतेः स च समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसः। ननु नासौ पुरुषार्थः अतीतदुःखध्वंसस्य सिद्धत्वात् अनागतदुःखस्य ध्वंसयितुमशक्यत्वात् वर्त्तमानस्य पुरुषप्रयत्नं विनैव विरोधिगुणनाश्यत्वात्। अतीतदुःखवत् हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारः प्रायश्चित्तवदिति चेत् तत्र किं हेतूच्छेदस्य सुखदुःखाभावेतरत्वेन स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् अनागतानुत्पादमुद्दिश्य क्रियमाणत्वाच्च यथा तत्र दुःखानुत्पादः पुरुषार्थस्तथेहापीति विवक्षितम्, अथानुत्पादस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वात् फलान्तरस्याभावाच्चानन्यगतिकतया कण्टकनाशवद्दुःखसाधननाश एव स्वतः पुरुषार्थस्तथेहापीति वा, उभयथापि दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वमेव न तयोरपि पुरुषार्थत्वमिति वच्यते, मैवं दुःखान्तरध्वंसस्यायत्नसाध्यत्वेऽपि तादृशदुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरुषप्रयत्नाधीनतत्त्वज्ञानसाध्यत्वात् तथा हि तत्त्वज्ञानात् सवासनमिथ्याज्ञानाभावे दोषानुत्पत्तौ प्रवृत्त्यभावेऽदृष्टानुत्पत्तौ जन्माभावे तादृशदुःखध्वंसो भवति। अथ चरमदुःख उत्पन्ने तद्ध्वंसस्तज्ज्ञानादेव भविष्यति तदनुत्पादे तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति चेन्न प्रतियोगिवत्तत्त्वज्ञानस्यापि तद्धेतुत्वात्कुल्यवदुभयोरपि कारणत्वात् तेन विना तदनुत्पत्तेः। अतएव शुकस्य तत्त्वज्ञानमुत्पन्नमिति तस्य तद्ध्वंस उत्पन्नोनास्मदादीनां तत्त्वज्ञानं नोत्पन्नमस्ति तेन तद्ध्वंसोनास्मदादीनामिति चेत् अनादौ संसारे तत् कुतो नोत्पन्नम् स्वकारणाभावादिति चेन्न अन्वयव्यतिरेकानुविधायिनस्तत्त्वज्ञानादन्यस्य निष्प्रमाणस्याभावात्। मुक्तौ स ध्वंसोऽस्त्येव तस्मिन् सति मुक्तिरस्त्येवेति स मुक्त्युपपादकोपपाद्य इति सर्ववाद्युपगता मुक्तिः सा अन्या वा। ननु ध्वंसार्थं दुःखमुपादेयं तदनुत्पाद्य ध्वंसानुत्पादादिति चेत्सत्यं पुरुषार्थहेतुत्वेन लोके दुःखतत्साधनयोरप्युपादानदर्शनात् अनागतकुम्भनाशार्थं मुद्गरादौ प्रवृत्तिदर्शनादनागतदुःखध्वंसार्थमपि प्रवृत्तिः। चरमदुःखध्वंसो न दुःखध्वंसत्वेनोद्देश्यः अयत्नसिद्धदुःखान्तरध्वंसवदपुरुषार्थत्वादिति चेन्न समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेनोद्देश्यत्वात् दुःखासंभिन्नसुखवत् तस्य पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमेव इत्युक्तम्। एतेन दुःखध्वंसत्वमेव

मोक्षत्वं तत्तदात्मयावद्दुःखध्वंससमुन्मूलनदशायान्तु तथा व्यपदेशः । प्रति-
पुरुषं दुःखध्वंसस्तोमस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात् तेजोऽभावोन्मूलितान्धतम-
सपदप्रयोगवत् यथा संवलितएव द्वाविति बुद्धिव्यपदेशौ प्रवृत्तिरपि सं वल-
नार्थमित्यपास्तम् मिलितानामसाध्यत्वात् मेलकस्यानतिरिक्तत्वेऽतिप्रस-
ङ्गात् अतिरिक्तत्वे जन्यस्य ध्वंसावृत्तेः । अजन्यस्य पुरुषार्थत्वाभावात् साध्य-
तया संवलने भोगावश्यम्भावात् । अतएव संस्काराजनकभोगविषय दुःखध्वंसः
संस्काराजनकानुभवध्वंसो वा मुक्तिः नचातिव्याप्तिः जनकत्वस्याजनयत्यपि
भावादिति निरस्तम् अपुरुषार्थत्वात् । अन्ये तु दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुः-
खसाधनध्वंसो मुक्तिः लोकेऽहिकण्टकादिनाशस्य वैदिके प्रायश्चित्तादौ
पापनाशस्यानन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंसत्वेन पुरुषार्थत्वात् अथाऽहि
कण्टकादिपापादेरनुद्देश्यता तेन तज्जन्यं दुःखं न भवतीति दुःखानुत्पाद
मुद्दिश्य प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पाद एव प्रयोजनं न तु दुःखसाधनाभावः सुख
दुःखाभावेतरत्वमिति चेन्न दुःखानुत्पादस्य प्रागभावत्वेनानादितयाऽसा
ध्यत्वात् न च तत् पालनसाध्यं पालनं हि न तत्स्वरूपं तस्यासाध्यत्वात्
नोत्तरसमयसम्बन्धः अभावे सम्बन्धिद्वयातिरिक्तस्य तस्य तस्यामानकत्वादन-
भ्युपगमाच्च । नापि सम्बन्धिद्वयरूपं साध्यं प्रागभावस्यासाध्यत्वात् समयतदु-
पाध्योश्च प्रयत्नं विनैव सिद्धेः अथ दुःखे द्वेषाद्यथा तदभावइच्छा तथा दुःख-
साधनद्वेषात्तदभावेऽपीच्छा तथा साधने प्रवृत्तिरिति चेन्न यदिच्छया यत्साधने
यस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव तत्प्रयोजनत्वमिति दुःखसाधनाभावस्यैव प्रयोजनत्वात् ।
अथ चिकीर्षायोनियत्ने प्रयोजनज्ञानापेक्षा तेन विनोपायेन चिकीर्षा न तु
द्वेषयोनियत्ने अनिष्टसाधनताज्ञानादहिकण्टकादौ द्वेषो द्वेषाच्च तत्त्यागानु-
कूलो यत्न उत्पद्यते अयमेव हि द्वेषस्वभावो यत् प्रतिबन्धकं विना स्वविना-
श्यविषयनाशानुकूलं यत्नमुत्पादयति अन्यथा प्रयत्नद्वैविध्यानुपपत्तेः । अतएव
फलं विनैवोत्कटक्रोधान्धानामात्मघाते प्रवृत्तिरिति चेन्न प्रयोजनमनुद्दिश्य
द्वेषमात्राद्दुःखैकफलके प्रेक्षावतां यत्नानुत्पादात् क्रोधान्धानामपि ता-
त्कालिकफलाभिमानोऽस्त्येव उत्कटरागान्धानामिव परदारादावपि प्रवृत्ते-
रिति तन्न दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तेः दुःखानुत्पाद-
स्यैव प्रयोजनत्वात् न च प्रागभावस्यासाध्यत्वं दुःखकारणविघटनद्वारा

तस्यापि दुःखकारणसमवधानदशायां कृतौ सत्यां दुःखसाधननाशे सत्यग्रिमसमये प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीत्यन्वयव्यतिरेकयोस्तत्र सत्त्वात् घटेऽपि कृतौ सत्यमग्रिमक्षणे तत्सत्त्वं तेन विना नेत्येव कृति साध्यत्वं न तु प्रागसतोऽग्रिमक्षणे समुत्पत्तिः गौरवात् कृतिं विना न यत् स्वरूपं कृतिसाध्यं तत्प्रागभावस्वरूपन्तु न तथेति चेन्न कृतिध्वंसेऽपि घटसत्त्वेनाग्रिमक्षणे इतरावश्यकत्वात् । अतएव योगवत् क्षेमस्याप्यनागतानिष्टानुत्पदजनकस्य परीक्षकप्रवृत्तिविषयत्वमिति वक्ष्यते निषेधापूर्वप्रस्तावे । ननु प्रायश्चित्तनाश्यपापजन्यदुःखस्य प्रागभावोयद्यस्ति तदा दुःखमावश्यकं तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात् नास्ति चेत्तर्हि तदभावादेव दुःखानुत्पाद इत्युभयथापि प्रायश्चित्तमफलं तस्माद्दुःखसाधनध्वंसमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यतापर्यवसानात् दुःखसाधनध्वंस एव पुरुषार्थो न तु दुःखानुत्पादार्थितयेति तत्र प्रागभावसत्त्वासत्त्वविचारो वायसदशनविचारवत् अथ तदापि प्रागभावस्यासत्त्वेन स्वभावात् पापं न दुःखसाधनमिति न तन्नाशार्थं प्रवर्त्तेत तस्य सत्त्वे च पापमादायैव तस्य दुःखोत्पादकत्वनियमात् प्रायश्चित्ते सत्यपि गलेपादिकया पापावस्थानमिति न ततः पापनाश इति चेन्न प्रागभावस्यासत्त्वेऽपि दुःखसाधनजातीयनाशस्य पुरुषार्थत्वात् सत्त्वेऽपि पापान्तरमादायापि दुःखजनकत्वात् प्रायश्चित्तात् पापनाशः स्यादेवेति प्रागभावसत्त्वासत्त्वसन्देहेऽपि प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिरप्रत्यूहैवेति । उच्यते । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् स च पापनाशद्वारा प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि न निष्फलं प्रायश्चित्तं तेन प्रागभावेन दुःखमवश्यं जननीयमिति चेत् सत्यं किन्तु पापान्तरमासाद्य, न चैवं प्रायश्चित्तमफलं, दुःखानुत्पादेन तस्य सफलत्वात् न च दुःखानुत्पादस्याऽपि दुःखानुत्पादान्तरमेव फलं तच्च तत्र नास्तीत्यफलत्वं स्वरूपसतएव तस्य पुरुषार्थत्वात् अनवस्थानाच्च । अतोऽनेन पापेन दुःखं मे मा भूदिति विद्यमानपापनाशार्थं प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः । एतेन चीर्णप्रायश्चित्ते दुःखप्रागभावोनास्त्येव अन्यथा तस्य प्रतियोगिनाश्यत्वेनानिर्मोक्षप्रसङ्गात् न च प्रायश्चित्तवैफल्यं न वा भाविदुःखमयकर्मोपदेशकत्वे नानाप्तत्वं तस्य पाप-

ध्वंसेनैव सफलत्वात्, प्रागभावानिश्चयेऽपि नरकसाधनपापनिश्चयस्तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यपास्तं दुःखसाधननाशस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् पापान्तरेण तत्प्रतियोगिजनने तन्नाशात् तस्मात् दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य तत्साधनध्वंसार्थं प्रवृत्तिरिति दुःखानुत्पाद एव पुरुषार्थो न तु दुःखसाधनध्वंस इति स्थितम्। अपि च न तावत् दुःखमयसंसारबीजमिथ्याज्ञानस्य ध्वंसो मुक्तिः तत्त्वज्ञानात्तन्नाशेऽपि शरीरधर्मादिसत्त्वदशायां मुक्तिप्रसङ्गात्। नापि शरीरेन्द्रियबुद्ध्यादितन्निदानधर्माधर्मध्वंसः अचीर्णप्रायश्चित्तकर्मणां भोगनाश्यत्वेन तत्त्वज्ञानानाश्यत्वात् भोगद्वारा तन्नाशस्य च पुरुषार्थत्वादिति। अपरे तु दुःखात्यन्ताभावो मुक्तिः यद्यपि परदुःखाद्यन्ताभावः स्वतःसिद्ध एव दुःखात्यन्ताभावः आत्मन्यसम्भवी घटादावतिप्रसक्तोऽसाध्यश्च तथापि दुःखसाधनध्वंसएव स्ववृत्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः स च साध्यएव नचावश्यकत्वेन सैव मुक्तिः तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन दुःखाभावमुद्दिश्य तत्र प्रवृत्तेः "दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीति" अत्यन्ताभावत्वेन मुक्तिश्रवणाच्च यद्यपि दुःखसाधनध्वंसेन स्वतः पुरुषार्थः अत्यन्ताभावश्च न साध्यः तथापि विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वं, विशेषणसाध्यत्वेन विशिष्टसाध्यत्वञ्च अहिकण्टकादिनाशस्यापि तत्तद्व्यक्तिसाध्यदुःखस्य चात्यन्ताभावमुद्दिश्य तत्सम्बद्धत्वेनैव साध्यतेति तन्न अधर्मादिदुःखसाधनध्वंसस्य न मुक्तिनिर्वाहकत्वमित्युक्तत्वात्। किञ्च नाऽनागतस्य दुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः साध्यः मुक्तस्यानागतस्ववृत्तिदुःखानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वाऽमुक्तत्वात् अत्यन्ताभावसम्बन्धावबोधाच्च। नाप्युत्पन्नस्ववृत्तिदुःखस्य, तद्वृत्तेस्तत्रात्यन्ताभावविरोधात् तदभावस्य स्वतःसिद्धत्वात् अतीतदुःखाभावस्यानुद्देश्यत्वाच्च। नापि परकीयदुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः तस्य स्वतःसिद्धत्वात्। अपिच दुःखसाधनध्वंसस्य नात्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मानम् दुःखसाधनध्वंसादावस्य दुःखस्यात्यन्ताभाव इति बुद्धिव्यपदेशौ स्त इति चेन्न तस्य समानाधिकरणदुःखासमानकालदुःखाभाव विषयत्वेनाप्युपपत्तावतिरिक्तसम्बन्धाविषयत्वात्। एतेन सर्व्वदुःखप्रागभावसंसर्गाभावोमुक्तिः घटादेश्च न मुक्तत्वं दुःखसाधनध्वंसविशेषिततद्योगिनो मुक्तपदार्थत्वात् तथैव व्यवहारात् योगरूढिभ्यां पङ्कजादिपदवाच्यत्वव

दिति परास्तं प्रागभावसंसर्गाभावस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वात् प्रत्युतात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेन ध्वंसरूपत्वेन तस्य दुःखरूपतया हेयत्वात् । प्राभाकरास्तु आत्यन्तिकदुःखप्रागभावो मोक्षः न च तस्यानादित्वेनापुरुषार्थत्वं कदाचित् कृत्यनपेक्षित्वेऽपि प्रतियोगिजनकाधर्म्मनाशमुखेन तस्य कृतिसाध्यत्वात् कृत्यधीनतत्त्वज्ञानादधर्म्मनाशे सत्यग्रिमसमये दुःखप्रागभावस्वरूपं नास्ति तथाच विनाऽधर्म्मेण दुःखाजननान्न तत्प्रागभावस्वरूपमस्तीति घटवत्कृतिसाध्यत्वात् व्यवस्थापितञ्च त्वया प्रागभावस्य कृतिसाध्यत्वमह्निकण्टकादिनाशप्रायश्चित्तहोमादिप्रवृत्तिस्थले । न चैवं युगपद्धर्म्मध्वंस एव मुक्तिः प्रागभावस्यानादितया विवक्षितविवेकेन तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्य्यवसानादिति वाच्यम् अधर्म्मध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् दुःखोत्पादहेतुत्वेनैव तस्य प्रयोजनता वाच्या सा च कथमसाध्यत्वे प्रागभावस्य स्यादिति अतएव दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषेत्यादि सूत्रमपि सङ्गच्छते अन्यथा मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पादानां दुःखानुत्पादाहेतुत्वेनासङ्गतं स्यादित्यास्थिषत । तदतिस्थवीयः । तथाह्यस्तु प्रागभावस्य साध्यत्वं तथापि तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात् मुक्तस्यापि दुःखोत्पादप्रसङ्गः अधर्म्मशरीरादिसहकारिविरहान्न दुःखोत्पाद इति चेत्तर्हि उत्तरावधिरत्वेनानादेरत्यन्ताभावापत्तौ प्रागभावत्वव्याकोपः । प्रतियोगिजनकनाश्यजातीयत्वेन तत्र प्रागभावव्यपदेशो वस्तुतो नित्य एव स इति चेन्न नित्यत्वेनात्यन्ताभावरूपतया प्रागभावान्यत्वेन नाश्यजातीयत्वाभावात् प्रतियोगिजनकत्वमुखेन तस्यासाध्यत्वाच्च । अपिच मुक्तेः प्रागभावस्य समानाधिकरणं भावि दुःखं न प्रतियोगि, तस्याभावात् भावेऽवाऽमुक्तत्वापातात् नापि समानाधिकरणमतीतं वर्त्तमानञ्च तत्प्रागभावस्य विनष्टत्वात् नापि व्यधिकरणम् अन्यवृत्तिदुःखस्यान्यत्रात्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात् तस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् । न च दुःखप्रागभावस्य कलञ्जभक्षणप्रागभावस्य च समानाधिकरणमेव भावि दुःखं भक्षणञ्च प्रतियोगि । ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानिस्तुल्यायव्ययत्वात् न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्धेयत्वम् आवश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात् अन्यथा दुःखाननुविद्धतया तथात्वेन

पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेन्न सुखमनुद्दिश्यापि दुःखभीरूणां दुःखहा-
नार्थं प्रवृत्तिदर्शनात् दुःखाभावस्य स्वतएवपुरुषार्थत्वात् नहि दुःखाभाव
दशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुःखाभावार्थं प्रवर्त्तन्ते वैपरीत्यस्यापि सम्भ-
वे सुखस्याप्यपुरुषार्थतापत्तेः अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति
ज्ञानं न दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकं तस्मादविवेकिनः सुखमात्र
लिप्सवो बहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुद्दिश्य "शिरोमदीयं यदि यातु
यात्विति, कृत्वा परदारादिष्वपि प्रवर्त्तमानाः "वरं वृन्दावनेऽरण्ये" इत्यादि
वदन्तोनात्राधिकारिणः । ये च विवेकिनोऽस्मिन् संसारापारकान्तारे किय-
न्ति दुःखदुर्दिनानि कियतो सुखखद्योतिकेति कुपितफणिफणामण्डलच्छाया
प्रतिममिदमिति मन्यमानाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः । न
च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषार्थता हीयते कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्-
सादेः पुरुषार्थत्वात् । अथवा दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते
न हि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः, पुरुषार्थत्वे सुखवज्ज्ञाय-
मानं नियमात् न च मुक्तिज्ञानं सम्भवतीति नहि दुःखाभावं जानीया-
मित्युद्दिश्य प्रवृत्तिः किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य स्वतो दुःखाभाव एव
पुरुषार्थः तस्य ज्ञानन्तु स्वकारणाधीनं न तु पुरुषार्थतोपयोगि सुखी
स्यामित्युद्दिश्य प्रवर्त्तते न तु सुखं जानीयामिति सुखमेव तथास्तु न
तदवगमः तस्यानावश्यकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च । किञ्च बहुतर
दुःखजर्ज्जरकलेवराद्दुःखाभावमुद्दिश्य मरणेऽपि प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते न च
मरणे तस्य ज्ञानमस्ति । न ते विवेकिन इति चेन्न पुरुषार्थत्वे विवेकानुपयो-
गात् किञ्च चरमदुःखानुभवेऽनागतदुःखध्वंसोऽपि विषयः तथाचाग्रिमक्षणे
तदुपरमः तद्विषयकञ्च विनश्यदवस्थं ज्ञानमस्तीति वर्त्तमानमप्यचिरमनुभूयते
ज्ञानसमये मुक्तिलक्षणस्य सत्त्वात् ज्ञानं मुक्तिविरोधि । प्रमाणन्तु देवदत्त
दुःखत्वं दुःखत्वं वा स्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्ति, कार्य्यमात्र-
वृत्तिधर्मत्वात् सन्ततित्वाद्वा एतत् प्रदीपत्ववत् । सन्ततित्वञ्च नानाकालीन
कार्य्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम् एवञ्च सुखत्वादावपि साध्यं, तेन समूलोच्छेदे मोक्षः
नचप्रयोजकत्वं सन्तत्युच्छेदे मूलोच्छेदस्य प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च मिथ्या
ज्ञानस्य संसारमूलस्य श्रवणादिक्रमेणोत्पन्नतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवत्येव

"आत्मा ज्ञातव्यो न पुनरावर्त्तत इति" श्रुतिस्तत्र प्रमाणम्। रात्रिसत्रन्या येनानुवादोपनोता पुनरावृत्तिरधिकारिनियमात् स आत्मज्ञो न पुनराववर्त्तते न पुनः शरीरीभवेदित्यर्थः 'आत्मा वा अरे श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः (साक्षात् कर्त्तव्यः) इत्युपक्रम्य। "दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीति" श्रुतिश्च मानम् आचार्यास्तु "अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इति श्रुतिस्तत्र मानं वावसन्तमिति यङ्लुकि तेन संसारदशायां क्षणमात्रमशरीरत्वेन नान्यथासिद्धिः ननु द्वन्द्वस्वरसेन मिलितसुखदुःखोभयनिषेधः प्रतीयते स तु नित्यत्वात् प्राप्तएव एकैकनिषेधे च वाक्यभेदापत्तिः न च मुक्तौ प्रमाणमिति चेन्न द्वित्वेनैकेन रूपेणोपस्थितयोः प्रत्येकं निषेधावगमेऽपि वाक्यभेदाभावात् धवखदिरौ छिन्धीत्यत्र प्रत्येकं छिदान्वय इव न हि तत्र मिलितछिदा। अपि च "न प्रियरूपं किञ्चिदस्तीति मिलितनिषेधारोप्यैकाश्रये प्रत्येकाभावे एकैकान्वयस्याशरीरे योग्यत्वात् प्रत्येकाभाव एव पर्य्यवस्यति। अत एव सर्व्वमुक्तिरूपे सर्व्वदुःखसन्ततिपक्षीकरणे तत्सिद्धिः अन्यथा मुक्तिरपि न स्यात् अत्रैव व्यभिचारात् यदि चोभयात्मान एव केचित्तदा तच्छङ्कया मोक्षार्थं न कश्चित् प्रवर्त्तते। शमदमभोगानभिषङ्गादिमुक्तिचिह्नेन श्रुतिसिद्धेन सन्देहनिवृत्तिरिति चेन्न संसारित्वेन मुक्तियोग्यत्वात् न तु तद्विशेषणशमादिभ्रमत्वेन सामान्ये बाधके सत्येव योग्यतया विशेषनिष्ठत्वात्। किञ्च शमादयः श्रुत्या मुक्तौ सहकारितया बोधिता न तु योग्यतया तत्त्वेऽपि संसारित्वेन तेऽपि साधनीयाः। शमादिकमपि हि कार्य्यं तत्रापि संसारित्वेन योग्यता सामान्ये बाधकाभावात्। न च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः। साहि न नित्या मुक्तशरीरिणो रविशेषापातात् नोत्पाद्या तद्धेतुशरीराद्यभावात् ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधारणात् निःसंसारदशायां तद्धेतुसामान्ये बाधकाभावात्। अतएव सर्गादौ शरीरकल्पना। किं वा तज्जनकं न तावदात्ममनोयोगः तस्याऽदृष्टादिनिरपेक्षस्याजनकत्वात् विषयमात्रापेक्षे तु संसारिदशायामपि तदभिव्यक्तिप्रसङ्गः नापि योगजोधर्म्मः सहकारीतस्योत्पन्नभावत्वेन विनाशित्वेऽपरत्र निवृत्त्यापत्तेः न च तज्जन्याभिव्यक्तिरनन्ता तस्या अपि ततएव नाशात्। अथ तत्त्वज्ञानात् सवासनमिथ्याज्ञाननाशे

दोषाभावेन प्रवृत्त्याद्यभावाद्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयाद्दुःखसाधनशरीरादिनाश एव तत्र हेतुः अतएव तस्यानन्त्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त इति चेन्न शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभावाच्च न च मोक्षादिप्रवृत्तिरेव मानं दुःखहानार्थितया तदुपपत्तेः । न च नित्ये सुखे मानमस्ति "नित्यं विज्ञानमानन्दम् ब्रह्म" "आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्यादि" श्रुतिर्मानमिति चेन्न उपजननापायवतोर्ज्ञान सुखयोरहं जानाम्यहं सुखीति अभिन्नत्वेनानुभूयमानयोर्ब्रह्माभेद बोधने प्रत्यक्षबाधात् । अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनादेवायोग्यतयाऽनित्यं सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत् न तु नित्यसुखे सिद्धे तदभेदबोधनं येनान्योन्याश्रयः, यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं ब्रह्म बोध्यते न च वाक्यभेदः वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेन्न आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन तदभिन्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् तदननुभवे वात्मनोऽप्यनुभवो न स्यात् । अथात्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वं तु तत्र नानुभूयत इति चेन्न सुखानुभवसामग्र्या एव सुखत्वानुभावकत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वेनानन्दवत्त्वं बोध्यते नाभेदः, अन्यथा नपुंसकत्वानुपपत्तेः । एतेन ब्रह्माद्वैततत्त्वसाक्षात् कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवलआत्मापवर्गे वर्त्तत इति वेदान्तिमतमपास्तम् स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्मणोनित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुषप्रयत्नं विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च अविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाध्येति चेत् अविद्या यदि मिथ्याज्ञानमर्थान्तरं वा उभयथापि सुखदुःखाभावसाधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात् । त्रिदण्डास्तु आनन्दात्मकपरमात्मनि जीवात्मलयो मुक्तिः लयश्च लिङ्गशरीरापगमः । लिङ्गशरीरञ्चैकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि सूक्ष्ममात्रया सम्भूयावस्थितानि जीवात्मनि सुखदुःखावच्छेदकानीत्याहुः तन्न लिङ्गशरीरध्वंसस्य स्वतो दुःखसाधनाभावतयाऽपुरुषार्थत्वात् नचोपाधिशरीरनाशेऽचौपाधिकजीवनाशोलयः स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात् ब्रह्मणोनित्यत्वेन तदभिन्नस्य नाशानुपपत्तेः भेदाभेदस्य विरोधबोधेनाभावात् । नाप्यनुपप्लुता चित्तसन्ततिरपवर्गः सावद्यकत्वेनानुपप्लुतस्य दुःखाभावस्य पुरु-

षार्थत्वे चित्तसन्ततेरपुरुषार्थत्वात् शरीरादिकारणं विना चित्तसन्ततेरनुत्पादाच्च न हि चित्तमात्रं सामग्री शरीरादिवैयर्थ्यापत्तेः । नापि दुःखत्वेनात्महानमेव मुक्तिः सुखदुःखाभावेतरत्वेनापुरुषार्थत्वात् ज्ञानरूपात्महानस्यायत्नसिद्धेः अतिरिक्तहानस्याशक्यत्वात् । बहुयोगार्जिसाध्यनिरतिशयानन्दमयीं जीवन्मुक्तिमुद्दिश्य प्रवृत्तेः कारणवशादात्यन्तिक दुःखाभावरूपां मुक्तिमासादयतीति मतं तन्न मुक्तेरपुरुषार्थतापत्तेः विरक्तस्य मोक्षेऽधिकारात् सुखोद्देशेनाप्रवृत्तेश्च ।

मोक्षे च सर्वाश्रमिणामधिकारः आश्रमचतुष्टयमुपक्रम्य"स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति" श्रुतिः संकोचे मानाभावात् आकाङ्क्षाया अविशेषेणानन्तर्यस्याप्रयोजकत्वात् कथन्तर्हि "मोक्षाश्रमश्चतुर्थो वै यो भिक्षोः परिकीर्त्तितः" इति प्रमज्यां मोक्षाश्रमाङ्गः गृहस्थस्य च पुत्रदारादिसङ्गो दुर्वार इत्यसाधारण्येन तथा व्यपदेशात् "तत्त्वज्ञाननिष्ठो गृहस्थोऽपि हि मुच्यत इत्यागमाच्च एवं स्थिते मोक्षमुपक्रम्य" आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (साक्षात् कर्त्तव्यः) इति श्रुतिः । श्रुतिभ्यश्च शरीरादिभिन्नमात्मानमवधार्य शास्त्रेण पदार्थान् विविच्य तद्बोधितोपपत्तिभिस्तस्य स्थिरीकरणरूपं मननं विदधाति न च शब्दोपपत्तिजन्यतत्त्वज्ञानात् साक्षात्कारिसंसारबीज सवासनमिथ्याज्ञाननिवृत्तिः दिङ्मोहादौ तथानुपपत्तेः । अतः श्रुतिस्मृत्युदितविधिना चिरनिरन्तरादरकारितनिदिध्यासनजन्ययोगजधर्मादात्मतत्त्वसाक्षात्कारं संसारबीजसवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनसमर्थमासाद्य दोषाभावात् प्रवृत्त्यादेरभावेऽनागतधर्माधर्मानुत्पादेनानादिभवसञ्चितकर्म्मणां भोगेन क्षयादपवृज्यते । उपदेशमात्राच्छरीरभिन्नात्मावगमेऽप्यन्यपरत्वशङ्कया संशायकस्य नाश्रद्धामलक्षालनमिति मननमावश्यकं तथा च "मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति" श्रुतिरेव शास्त्रस्योपपत्तिबोधकस्यापवर्गहेतुत्वं बोधयति मननस्य तदेकसाध्यत्वात् । एवञ्च शमदमब्रह्मचर्याद्युपबृंहितयावज्जित्यनैमित्तिकसन्ध्योपासनादिकर्मसहितात्तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः । स्यादेतत् ज्ञानकर्मणोर्न समप्राधान्येन समुच्चयः कर्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरार्थत्वेन श्रुतत्वान्मोक्षार्थकल्पनाविरोधात् तत्त्वज्ञानस्य कर्मनैरपेक्ष्येण मुक्तिहेतुत्वप्रतीतेश्च । नाप्यङ्गाङ्गिभावेन तथा हि न कर्म सन्निपत्योपकारकं तत्त्वज्ञानशरी-

रानिर्वाहकत्वात् नापि प्रयाजादिवदारादुपकारकं स्वर्गाद्यत एव कर्मणां प्रयोजनलाभेन फलवत्सन्निधावफलत्वाभावात् उपपत्ति विरुद्धश्च ज्ञानकर्मसमुच्चयः काम्यनिषिद्धयोस्त्यागात्। नाप्यसङ्कल्पित काम्यकर्मसमुच्चयः चतुर्थाश्रमविधिविरोधात् अतएव न यावन्नित्य-नैमित्तिकसमुच्चयोऽपि। नापि यत्याश्रमविहितेन कर्मणा, तत्त्व-ज्ञाने सति गृहस्थस्यापि मुक्तेः "न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते" इति स्मृतेः नचा-ननुगतमपि साधनम्, स्वर्गवदपवर्गे प्रकारभेदाभावात्। नाप्यज्ञानिकर्त्तव्य-तया विहितानि कर्माणि, येन तत्समुच्चयः स्यात् "संन्यस्य सर्वकर्माणीति" स्मृतेः "सर्वकर्मसंन्यासे न ज्ञानमात्राच्च मोक्ष इति स्मृतेः मैवम् आश्र-मविहितेन कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधान्येन समुच्चयात् ज्ञानकर्मणो-स्तुल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वविधानात् तथा च भगवद्गीता "स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः" "स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" श्रीविष्णुपुराणे "तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैः नरैः। तत्-प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते" हारीतः उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः। तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्' श्रुतिः "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यक्-ज्ञानेन ब्रह्मचर्येणेति" एतन्-मूलकमेव "परिज्ञानात् भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम्। कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्ति पण्डिताः। ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम्। तस्मात्तयोरेव भवेत् प्रसिद्धिर्नत्वेकपक्षो विहगः प्रयाति" न च फलान्तरार्थत्वेन स्तुतस्य कर्मणः फलान्तरार्थत्वमनुपपन्नम् तथा वाक्यस्वरसात् ज्ञानतुल्यताप्रतीतेः तत्फलजनकत्वेऽपि कर्मणां शब्द एव मानमेवमन्यत्रापि। अथ वा आरादुपकारितया अङ्गाङ्गिभावेन समुच्चयः, स च प्रयाजादिवत् अपूर्वद्वारैव। यत्तु "जड़ोपाख्याने" न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम्। न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च" तद् ,योगिधर्मत्वेन सङ्गत्यागात् जातिस्मरत्वेन बालशिक्षिता-नीत्येवंपरञ्च। तदुक्तं "जज्ञे जातिस्मरो द्विजः, इति। अत्र

केचित् अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिपक्षलोकसंग्रहो न प्रयोजनं सुखदुःखाभावतत्साधनेतरत्वात् तथाप्यकरणे लोकानां विगानाद्वित्यत्वेन यज्ज्ञानं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेनाधर्मक्षयार्थञ्चेति, तन्न तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्मणामपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात् तस्माद् यानि कर्माण्युपनीतमात्र कर्त्तव्यत्वेन विहितानि सन्ध्योपासनादीनि तानि मोक्षार्थिभिरवश्यं कार्य्याणि, तत्परित्यागस्य प्रत्यवायहेतुत्वेनाशास्त्रीयत्वात् सङ्कोचे मानाभावात् । निषिद्धानि काम्यानि च बन्धहेतुत्वात् मुक्तिपरिपन्थीनि त्यज्यन्ते धनमूलानि च धनत्यागादेव त्यज्यन्ते सोऽयं "सन्न्यस्य सर्वकर्माणि" इत्यस्यार्थः । अयमेव हि सन्न्यासपदार्थः तथा च गीता "काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः, "नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते 'मोहात्तस्य परित्यागः तामसः परिकीर्त्तित" इति । तत्त्वज्ञानं धर्मद्वारा मुक्तिसाधनं विहितत्वेन धर्मजनकत्वनियमादिति धर्मस्यैव प्राधान्यं स च धर्मो मुक्त्यैव फलेन नाश्यते इति केचित् तन्न मिथ्याज्ञाननिवृत्त्याऽदृष्टाद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात् अन्यथा भैषजादिष्वपि तथा स्यात् तत्रैव विहितत्वस्य व्यभिचारात् । अत्र वदन्ति, संसारकारणोच्छेदक्रमेण कार्य्योच्छेदान्मोक्षः । एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रादेव मिथ्याज्ञानोच्छेदादपवर्गः तत्र न तस्य कर्मसहकारित्वं मिथ्याज्ञानोन्मूलनेन च कर्म्म विनाकृतस्यैव दिङ्मोहादौ हेतुत्वावधारणात् कर्मणामपवर्गहेतुताश्रुतिश्च तत्त्वज्ञानद्वाराप्युपपद्यते साक्षात्तस्याश्रुतेः । तत्त्वज्ञानवतश्चाधिकारे नित्याकरणेऽपि दोषाभावेन प्रत्यवायाभावोपपत्तेः अन्यथा भोगार्थं विहितनिषिद्धाचरणेन धर्माधर्मोत्पत्तौ मोक्षाभावप्रसङ्गः ।

ननु तत्तत्तीर्थस्नानमहादानकाशीमरणादिकर्मणां तत्त्वज्ञाननैरपेक्ष्येण मुक्ति हेतुत्वं श्रूयते तत्कथं तत्त्वज्ञानमेव हेतुः, न च तेषां तत्त्वज्ञानमेव व्यापारः अनुपदं तत्त्वज्ञानानुत्पादादृष्टद्वारा तद्धेतुत्वं वाच्यं तथा चापवर्गकारणमेवादृष्टं कल्प्यतां लाघवात् न च तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाधर्मनाश एव तेषां व्यापारः प्रतिबन्धकदुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वात् । अथ तत्तत्कर्मणामननुगमात् कथं मुक्तिरनुगता दुःखध्वंसप्रकाराभावादिति चेन्न गुणत्वाद्

समवायसमवायिविरोधिगुणानां नाशकत्वदर्शनात्। तत्तन्नाशविशेषे तु तत्त-द्धेतुरिति चेत्तर्हि तत्तदुःखध्वंसे तत्तत्कर्म्मणामपि तथान्वयस्तु तत्रापि तत्त्वज्ञाने तत्प्रतिबन्धकदुरितध्वंसे चाननुगतानामेव तत्तत्कर्म्मणां जनकत्वं मुमुक्षुमुद्दिश्य विहितत्वादनुगतमस्तीति चेत् ज्ञानकर्म्मणोर्निरपेक्षसाधनता श्रवणात् व्रीहियववद्विकल्प एव निरपेक्षैकसाधनावरुद्धेऽपरसाधनावरुद्धेऽ-परसाधनान्वयो न विकल्पं विना सम्भवति आकाङ्क्षाविरहादिनियमात् साहित्यबोधकं विनैकं प्रत्येकैकस्य हेतुता यत्र शब्देन बोध्यते तत्र विकल्पेनान्वयो यथा व्रीहियवयोरितिव्युत्पत्तेर्वा। वस्तुतस्तु दृढभूमि-वासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनं विना न मोक्ष इत्युभयसिद्धं तादृशमिथ्या-ज्ञाननाशे चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानं कारणमवधारितमतो न तेन विना स इति तत्रापि तत्त्वज्ञानमावश्यकम्। यद्यपि मिथ्याज्ञाननाशे विरोधिगुणमात्रस्यैव तद्धेतुत्वं तथापि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिमि-थ्याज्ञानध्वंसस्य तदेव साध्यत्वम्, "आत्मा ज्ञातव्यः" "न स पुनरावर्त्तते" इत्यादि श्रुतेर्मोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् "तमेव विदित्वा-तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽनायेति" श्रुत्या तत्त्वज्ञानं विना-न मोक्ष स्तस्मिन् सत्येवेति प्रतिपादनाच्च अन्यथा स्वर्गादौ न शरीरा-दयः कल्पेरन्, कर्म्मणां तत्त्वज्ञानद्वारापि मुक्तिजनकत्वसम्भवात् प्रमा-णवतो गौरवञ्च न दोषाय, तत्कर्मणां तत्त्वज्ञानविशेष एव जनकत्वमतो न तत्रानुगमो दोषाय। वाराणसीमरणस्य तत्त्वज्ञानफलजनकत्वमागमा-देवावगम्यते। तत्त्वज्ञानाददत्तफलान्येव कर्माणि प्रायश्चित्तादिव विनश्यन्ति अन यथासिद्धशब्दबलात्। न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं पापनाशफलत्वबलात्। अतएव न ब्रह्महत्यादीनां प्रायश्चित्तदुःखमेव फलं नरकफलश्रुतिविरोधात् प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्याच्च दुःखैकफलत्वेन तत्राप्रवृत्तेः। नापि कर्म्मान्तराधिकार एव फलं महापातकातिरिक्ते-ऽनधिकाराभावात्। अन्यथा यत्किञ्चित्त्वेनाधिकाराभावापत्तेः प्राणा-न्तिके तदभावाच्च। श्रूयते हि "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यते कर्मबन्धनम्। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परात्मनि" स्मृतिश्च "ज्ञानाग्निः

सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन"। इति।"नाभुक्तं चीयते कर्म" इत्यत्र प्रायश्चित्तादिस्मृतितः सङ्कोचस्यावश्यकत्वेन शब्दबोधितनाशधर्मपरत्वं लाघवात् न तु तत्तदन्यकर्मपरत्वं गौरवात् पापपुण्यक्षयहेतूनां बहुत्वात् ज्ञानस्य नाशकत्वं शब्दबोध्यमित्युक्तम्। अथ भस्मसात् पदस्य लाक्षणिकत्वेन यथा वह्नेः परम्परया भस्म तथा ज्ञानात् कर्मक्षयइत्यर्थः। तथा च "नाभुक्तं चीयते कर्मेति स्मृतिरुत्सर्गतो भोगेनैव क्षयमाह अनन्यथासिद्ध प्रायश्चित्तविधिना सा बाध्यते। ज्ञानस्य नाशकत्वञ्च भोगद्वारा सम्भवतीत्यबाधे सम्भवति न बाधकल्पनेति चेन्न कर्मणो भोगनाश्यत्वे ज्ञानस्यानाशकत्वात् न हि भोगस्तत्त्वज्ञानव्यापारः तथाऽश्रवणात् तेन विनापि कर्मण एव तदुपपत्तेः कर्मणो भोगनाश्यत्वे तत्त्वज्ञानानुपयोगात्। यत्तु नाभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्त इत्यादिश्रुतेरन्यथावर्णनं तन्न स्मृतेः प्रत्यक्षवेदबाधितत्वेन तद्विरुद्धार्थकवेदानुमापकत्वात्। वासुदेवसौभरिप्रभृतीनां कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा कर्मक्षय इति चेन्न तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादे वा कायव्यूहसम्भवात् भोगजनार्थञ्च कर्म्मभिरवश्यं तत्तत्कायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः। यौगपद्यञ्च कायानां तज्जनकधर्म्म स्वभावात् तपःप्रभावाद्वा। न च ज्ञानं भोगद्वारा कर्म्मनाशकमित्युक्तम्। एतेनागमयोः परस्पर विरोधादनिर्णये विमतिपदं कर्म्म भोगनाश्यं प्रायश्चित्ताद्यनाश्यत्वे सति कर्म्मत्वात् भुक्तभुज्यमानकर्म्मवदिति अनुमानान्निर्णय इत्यपास्तं ज्ञानस्य प्रायश्चित्ततुल्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् श्रुतिबाधितत्वात् न च शब्दतोधिकारः अन्यथा निष्फलत्वे न प्रवृत्तिरिति वाच्यं सर्गफलत्वेऽङ्गत्वविरोधात् प्रवृत्तिश्च फलवद्यागान्विततया तदुक्तं "यागे रागादङ्गे वैधीति"।

ननु"तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्यते कैवल्येनेति"श्रुतेस्तावदेवास्योत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य चिरं विलम्बोयावन्नोत्पन्नकर्मणो विमोक्षः,अथ संपत्स्यते कैवल्येनेति" तत्र भोगेनक्षपयित्वेति शेषः न च शेषे मानाभावः सत्यपि विज्ञाने कर्म्मावस्थाने क्लृप्तसामर्थ्यस्य भोगस्यैव नाशकत्वेनाक्षेपादिति चेन्न तत्त्वज्ञाने सति तत्त्वज्ञानदशायां न मोक्षः किन्तु तदन्तिमक्षण इत्यर्थ-

त्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु अकृतप्रधानाङ्गापूर्वाभिप्रायमेतत् ज्ञानाग्निरित्यादि तेषां काम्यानां नाशकान्तराभावादिति तन्न प्रधानार्थं तया कल्पनां तदभावे तत्सामग्र्यसिद्धेः तत्सत्त्वेऽपि सर्व्वकर्म्मपदस्य कर्म्मान्तरापरिग्राहकस्य सङ्कोचे मानाभावात् यदपि भस्मसात्करणादिना फलाजनकत्वमुच्यते तत्त्वज्ञानात् स्मृतमपि विहितं कर्म न फलायेति तथा च श्रुतिः "तद्यथा पुष्कर पलाशे नापः श्लिष्यन्ति" इत्यादि तदपि न हि भस्मसात्करणं क्षयस्यानुत्पत्तिरुच्यते न च लक्षणा मुख्ये बाधकाभावात् उच्यते । कर्मणो भोगनाश्यत्वेऽपि ज्ञानस्यकर्म्मनाशकत्वे भोगस्य तत्त्वज्ञानव्यापारत्वात् न च भोगमात्रस्यैव कर्म्मनाशे सामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानव्यभिचारः कर्मप्रागभावसहवृत्ति कर्म्मनाशे युगपत्कर्मभोगे वाऽव्यभिचारात् अतएवानुमानेनागमबाधाप्रयोजकत्वेन च श्रुतिवाक्यशेषे मानाभावः उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापवर्गविलम्बोपपादनार्थमुक्तरीत्या भोगस्यैवापेक्षत्वादिति । तदस्यापवर्गस्य परमपुरुषार्थस्य श्रुतिसिद्धकारणमनुमानं विविक्तमिति ।

इति महामहोपाध्याय गङ्गेशविरचिते तत्त्वचिन्तामणावनुमानपरिच्छेदः

समाप्तः ।

शिवम् ।

ओं तत्सत् ।

८६ अनर्घराघव नाटक (मुरारिकृत) २

८७ दैवतब्राह्मण सभाष्य १

८८ षड्विंश ब्राह्मण १

८९ मीमांसा परिभाषा ॥०

९० अर्थसंग्रह (लौगाक्षी कृत) (मीमांसा) ॥०

९१ रघुवंश सटीक १॥०

९२ मेघदूत सटीक ।॥०

९३ ईश्वर निरूपणम् (तर्कवाचस्पति कृतम्) १

९४ ईश्वरानुमानचिन्तामणि (गङ्गेशोपाध्याय कृत) १

९५ न्यायदर्शन(सभाष्य सवृत्ति) २॥०

९६ सटीक वाल्मीकि रामायण (बालकाण्डस्य प्रथमावधि त्रयोदश सर्ग पर्यन्तम्) १॥०

९७ रामायणम् बालकाण्डस्य चतुर्दशावधि पञ्चविंशति सर्ग पर्य्यन्तम् रामानुज कृतटीकासमेतम् १॥०

९८ मदनपाल निघण्टु (वैद्यक) १

९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः /

१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीय भाग ।

१०१ श्रीहर्षचरित [बाणभट्टकृत] १.

१०२ अमर कोष ॥०

१०३ साहित्यदर्पण १॥०

१०४ वेदान्तसूत्र (शारीरक भाष्य तथा गोविन्दानन्द कृतटीका सहित) १०

१०५ वेदान्तपरिभाषा १

१०६ वेदान्तसार सटीक १

१०७ सटीक निदान ४

१०८ कामन्दकी नीतिसार १

१०९ मल्लिकामारुत प्रकरण २

११० अत्रि, विष्णु, हारीत, याज्ञवल्क्य, उशना अङ्गिरा यम आपस्तम्ब, संवर्त्त कात्यायन, वृहस्पति पराशर व्यास शंख लिखित, दक्ष गौतम शातातप वशिष्ठ प्रणीत संहिता (धर्मशास्त्र) १५

१११ मत्स्यपुराण ६

११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण ६

११३ रसेन्द्रचिन्तामणि (वैद्यक) ४

११४ भगवद् गीता शङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरि कृत टीका सहित ५

कलिकाता संस्कृत विद्यामन्दिरे—बि, ए, उपाधिधारिणः
श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्यस्य
सकाशात् लभ्यानि ।

४६ विवेक चूड़ामणि श्रीमत् शङ्कराचार्य विरचित । =
४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण) ५
४८ लिङ्गानुशासन सटीक ।०
४९ ऋतुसंहार-सटीक । =
५० विक्रमोर्वशी-सटीक १॥०
५१ वसन्ततिलकभाण । =
५२ गायत्रीव्याख्या ॥०
५३ सांख्यदर्शन (भाष्य सहित) सांख्य प्रवचन भाष्य २
५४ भोजप्रबन्ध ।॥०
५५ नलोदय-सटीक ॥ =
५६ ईश केन कठ, प्रश्न मुण्ड [illegible]क्य, ([illegible] भाष्य) ५
५७ छान्दोग्य (उपनिषद्) सभाष्य-सटीक ५
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर उपनिषद्) सभाष्य-सटीक २
५९ बृहदारण्यक (उपनिषद्) सभाष्य-सटीक १०
६० सुश्रुत (वैद्यक) ४
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक) १
६२ वेतालपञ्चविंशति ।॥०
६३ पातञ्जल दर्शन(सभाष्य)-सटीक) ४
६४ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार) २
६५ मुक्तिकोपनिषत् =
६६ उपमान चिन्तामणि ।०
६७ नागानन्दनाटक १
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् मध्वस्वामि कृत भाष्य सहितम् २
६९ चन्द्रशेखर चम्पू काव्यम् सम्पूर्ण ३
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणस् भाष्य सहितम् २
७१ आरण्यं संहिता भाष्य सहित १
७२ विद्धशाल भञ्जिका नाटिका १
७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्रम्) २
७४ कुवलयानन्द-सटीक(अलङ्कार) ३
७५ प्रियदर्शिका नाटिका—सटीक श्रीहर्ष विरचित ।।०
७६ सारस्वत व्याकरण-सटीक पूर्वार्द्ध ।।०
७७ वासवदत्ता-सटीक २
७८ पुष्पबाण विलास काव्य (कालिदास कृत) सटीक ॥
७९ महिम्न शतकम् पदारविन्द शतकम्, स्तुति शतकम्, मन्दस्मित शतकम्, कटाक्ष शतकम् १
८० मनुसंहिता कुल्लूकभट्ट कृत टीका सहित ५
८१ नैषधं चरितम् (मल्लिनाथ कृत टीका सहित) १०
८२ चन्द्रलोक (प्राचीन अलङ्कार) ॥०
८३ वीरमित्रोदय(स्मृति शास्त्र) १०
८४ भावप्रकाश (वैद्यक) १०
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २

